

Anarhistička biblioteka

Anti-Copyright

Socijalizam, komunizam, anarhija, na jeziku vrabaca

Ж003/ 2024

Aleksa Golijanin

Aleksa Golijanin

Socijalizam, komunizam, anarhija, na jeziku vrabaca

Ж003/ 2024

2024.

Žurnal anarhije/ blok 45, Ж003/ 2024, februar-mart 2024.

Napisao i priredio: AGG, februar-mart, 2024. Korekcije, sugestije,

dalja razrada: Slavica M. i M. Paunović.

<https://anarhija-blok45.net/>

anarhisticka-biblioteka.net

2024.

anarhija/ blok 45
PORODIČNA BIBLIOTEKA

SOCIALIZAM, KOMUNIZAM, ANARHIJA,
NA JEZIKU VRABACA

Ж003/ 2024

Fotografija na koricama: anon., bez naslova i datuma.

Napisaو i priredio: AGG, februar-mart 2024.

Korekcije, sugestije, dalja razrada: Slavica M.
i M. Paunović.

<http://anarhija-blok45.net>
aleksa.golijanin@gmail.com

BESPLATNO IZDANJE, ZA LICNU I KOMUNALNU UPOTREBU.

ZAJEDNIČKA ARHIVA
<http://anarhisticka-hiblioteka.net>

Ovaj broj Žurnala je zbog svog obima priređen u knjiškom formatu (12 x 20 cm, 90 str.), ali i dalje ima status publikacije iz edicije Ж. Štampano izdanje sadrži i tekst „Distribucija, podrška, dalja razrada“, s još par ilustracija, inače stalno istaknut na našoj stranici i uključen u Ж001/ 2024. <https://anarhija-blok45.net>

Posveta. — To nema ime. — Kako se menjao jezik vrabaca. — Šta smo onda? — Poslednji bauk, anarhija. — Bezuslovno. — Zid, nekoliko njih. — Ipak prvo duh. — Kulturni režimi su dugotrajni, mi smo kratkotrajni. — Izlazak. — Naše novo prisustvo u modernom svetu.

Ali kako sada dalje dočarati nešto što je pre svega iskustvo? Ne neka sporadična, specijalizovana, odvojena „praksa“, kao nešto drugačije od „mislji“ ili „teorije“, nego totalno, svakodnevno iskustvo? Nikako. Ostaje da se proba.

Tu sam sa N. Bacamo pogled kroz prozor, pre nego što izađemo napolje. Sivo, prilično sivo. Ali sunce već pada na naša lica. (Nije jasno odakle.)

Veliki urkomunistički pozdrav, smelo i bodro napred, nastavljamo uskoro.

AGG, februar–mart, 2024.

Edward Burne-Jones, crtež za vitraž, sa figurom njegovog najboljeg drugara, Williama Morrisa, oko 1870.

Iako sam u prvi mah samo seo i počeo da pišem, da bih video vodi li to nekud, bez ideje o nekoj posebnoj „posveti“, usput sam osetio da bi se ova mala improvizacija mogla posvetiti svima vama koje je Makova priča „Komunisti, napred!“ (1961)¹, o mladom akcijašu i komunisti Piljagi, neočekivano, možda u prvom trenutku i neobjašnjivo (sigurno ne zbog „druga Tita“!), ponela do ushićenja, neke i do suza. To je ono što su mi neki od vas rekli. I naravno tebi, dobri naš Piljaga, koji si znao da se zapovedati može samo sebi.

To je ujedno i jedina veza ovoga što sledi s današnjom stvarnošću. Inače nema nikakve veze. Tu je samo jaz, provalija, koju ovako nisam hteo da premostim nego da još više naglasim. Sve treba da bude ne bliže nego još udaljenije od *ovakve* stvarnosti. Treba poći od toga da ovakva razmatranja danas ne zanimaju nikog – uz izuzetak vas nekoliko, uvek, ne samo zbog priče o Piljagi, koliko je to moglo dopreti do mene, i uz ono što ne znam: sve to sigurno nailazi na dobar odjek još ponegde. Negde se uvek nešto krčka. Ali inače, ono što sledi danas ne zanima čak ni one koji se naokolo predstavljaju kao levičari ili anarhisti, dakle one koji bi trebalo da prednjače u tom neodložnom ljudskom zadatku, *prevazilaženju* ovog neljudskog stanja. Umesto toga, nema ih nigde (ovde kod nas sigurno). O stanju u drugim taborima ne vredi ni govoriti. Svi stari pristupi su iscrpljeni, pošto su se pokazali ne toliko poraženim koliko samoporažavajućim, doprinosi žive misli ostali su neprepoznati ili su zaboravljeni, novih pomaka nije bilo, društvena kritika je prešla u oblik društvene rasonode, sve je odavno stalo.

Samim tim, možemo slobodno da zasučemo rukave, pljunemo u šake, pobedemo svoj barjak i nastavimo sa onim što zanima *nas*.

AGG, 2024.

*

¹ Dušan Makavejev, *Poljubac za drugaricu parolu*, Nolit, Beograd, 1965; reprint, *anarhija/ blok 45*, 2022, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/dusan-makavejev-poljubac-za-drugaricu-parolu-sr>.

aktivističkim azilima, nego baš među ljudima, koji inače ostaju na ma kojim drugim pozicijama, često dijametralno suprotnim od naših. Tu je potrebno neko novo *prisustvo*. Ne napadno, prozelitsko ili razmetljivo, nego samo vidljivo, kao nešto što prosto ne krijemo i zbog čega ne uzmičemo.

Ali ako bih sada počeo da nabrajam moguće konkretne modalitete takvog ponašanja, ovo bi postala, ne etička, nego moralistička propoved u još većoj meri nego što inače jeste. Pustite mašti na volju. Otkrijte draž svakodnevnog urkomunističkog ponašanja – *draž*, dakle, ne samo nešto „ispravno“. (Ili recimo: ta draž je obično prvi znak nečeg ispravnog.) Razvijajte svoje modalitete, svoj izraz, svoj socijalistički, komunistički, anarhistički *stil*. To onda vodi dalje od ličnog stila, ka drugim ličnim pokušajima otimanja. To je ovde jedini predlog, a ne iscrpljivanje spekulacijama o „socijalizmu“, „komunizmu“ ili „anarhiji“ kao nekom budućem „društvenom uređenju“. Ali taj novi duh, ta nova orijentacija, etička, a ne tehnička ili oportunistička, *ako se iskaže*, ako se ne zatvara u sebe i ne uzmiče, prosto mora da vodi u neku novu ljudsku *situaciju* – ne odmah u neki „poredak“, „sistem“, „društvo“, sve još stoji otvoreno, samo u novu situaciju – o čijim mogućim oblicima trenutno ne znamo, ako ne baš ništa, kao što u jednom divnom pismu kaže Moris, onda ne mnogo.³⁹ Ali idemo tome u susret. To je ono što vredi razmatrati i razvijati *usput*.

Naravno, to na prvi pogled ne znači mnogo; šta god zaključili, do kakvog god satorija došli, i dalje smo u istom svetu, sve se nastavlja po starom – ali samo za one koji sebe lišavaju tog iskoraka.

univerzalnu stratešku odstupnicu, što ozbiljni komunari ionako ne rade. Za druge razloge, videti komentar uz priču Ursule Le Gvin, „Oni što odlaze iz Omelasa“: ne treba mi da odemo iz Omelasa, nego Omelas (ova kultura) treba da izađe iz nas.

³⁹ Moris iz odlomka koji stalno i svuda ističemo: „E sad, ako me pitaš zašto radim sve ovo, sve što ti mogu reći je da, pre svega, *ne mogu drugačije*, a drugo, da me u tome ohrabruje neka vrsta vere, da će iz toga proizaći nešto, *neka nova kultura*, o kojoj trenutno ne znamo ništa“ (Vilijam Moris, pismo Džordžijani Bern-Džons, jul 1881).

Tako je to s Morisom, kad krene u neki tekst ili predavanje, ume da se raspline, mada je to uvek milina pratiti, zbog njegovog stila, jezika, zamaha, raznih zapažanja, ali onda se naglo ustremi na srž, uvek nepogrešivo... Ako treba da čekamo da prvo postanemo „socijalisti i ekonomski“, naćekaćemo se, iz svih razloga koje smo ovde razmatrali, i još nekih, ništa manje neumoljivih. I kako živeti, šta raditi sa sobom, dok ne nastupi i taj čas? Samo nešto agitovati? Setimo se i šta gore kaže Mamford za tu zaslepljenost ciljem i zane-marivanje puta, procesa, celog kreativnog, formativnog iskustva – samog života. Nema šta da se čeka, naravno, niti to u stvarnosti ide tako; samo ilustrujem kuda vodi taj „teleološki“ rezon, koji svoje ponašanje stalno uslovljava nećim spoljašnjim: istorijom, sazreva-njem materijalnih uslova, dostizanjem potrebnog nivoa svesti (kod „drugih“, naravno), „šansama“. Na kraju se to svodi na najprovid-niji izgovor za sopstvenu bezidejnost i prenemaganje. Slično tome, neki dižu ruke zato što njihove stavove ne dele odmah „svi“ ili zato što, posle silnog „ulaganja sebe“ u neki emancipatorski program, u kojem postoji samo krajnji cilj, ne vide opšti pomak u tom smeru. Ali to su samo pokrivalice za neke druge frustracije i, najverovat-nije, za kobni nedostatak mašte.

Biti to bezimeno u „srži i duhu“ je ozbiljna stvar: ono što *jesmo* trebalo bi da bude očigledno, vidljivo, i to svakodnevno, među dru-gim ljudima, ne u nekim udaljenim i nevidljivim komunama, koliko god to bio legitiman lićni izbor³⁸, i sigurno ne u nekim zatvorenim

³⁸ I izvor dragocenih iskustava i umeća, pored toga što tako stvaramo nova uporišta – za otklon, predah, promenu, druženje – koja stoje na raspolaganju i onima koji ostaju u gradovima ili tamo gde već žive. Ali oni tamo ne moraju osta-ti samo iz konformizma, iz neke slabosti ili zbog nedostatka mogućnosti za fizićko izmeštanje, već zato što baš tu, među drugim ljudima, treba živeti svoj etos. To dakle treba da bude nešto vidljivo – a ne daleko i nevidljivo! Ipak, u ovoj stvari, uz sve teškoće i ostalo što bi se moralo imati u vidu – lićne sklonosti, sredstva, fizićka nemogućnost izmeštanja *svih* u komune, činjenica da je i zemljište svojina, koje se njeni vlasnici sigurno neće rado odreći u korist neke nove agrarno-urbanistićke reforme, itd. – jedno ne isključuje drugo; tu svakako ima prostora za razne kom-plementarne konstelacije. Samo ne treba od „komuna“ praviti ćarobni recept ili

Najvaćnije je shvatiti da *to* nema ime. Ta ćećznja, taj poriv da se život dovede ili vrati u neki oblik vredan življenja, da se odbaci jedna pogubna kulturna orijentacija. Koji naziv, koji izam prišiti toj ćudnji da život bude Ćudo, a ne samo užas, rmbanje i patnja? To ne postoji. Moćemo se, doduše, igrati s time, moće nam odnekud doći neka luda reć – kao što je jednom davno reć dada srećno banula na ovaj svet – ali *to* nema ime.

„Otpor je jedina ljudska komponenta celokupne pisa-ne istorije. Sve ostalo bilo je napredovanje Levijatana. Za mene se podrazumeva da je otpor jedini prirodni ljudski odgovor na dehumanizaciju; tu nema šta da se pravda i objašnja“ (Fred Perlman, *Protiv Levijatana, protiv njegove priće*, 1983).

Tu nema šta da se pravda, bilo kome, ali naravno da ima o ćemu da se razmišlja – ćak i uz pomoć nekih izraza koji se često vezuju za taj otpor degradaciji, uprkos svemu što je pokušavalo ili i dalje pokušava da ih izbaci iz upotrebe.

Za nesrećnu sudbinu tih pojmova dobrim delom odgovorni su sami socijalisti, komunisti, anarhisti, kakvi su često znali da budu. Autoritarni (da, često i anarhisti), zadržti, beskrupulozni, brutalni, najzad – u stvari, pre svega – nedovoljno inteligentni, lucidni, ma-štoviti. Plamen su održavali neki drugaćije sazdani duhovi, s te iste strane, sigurno ne takvi. Na neke razloge za neuspeh tih struja kada su pokušavale da stvari promene odozgo, kao vlast, kao i na razlo-ge zašto je to *odozgo* uvek klopka, osvrćemo se u nastavku. Sada ćemo prvo prošetati kroz tu zbrku pojmova, koji u nama i dalje, pored zbrke, bude i neke dobre odjeke, bez ikakvog utemeljenja ili podrške u današnjoj stvarnosti, ali opet, makar za neke, neodoljivo.

Pogledajmo to prvo ovako:

Vilijam Moris je sebe naizmenićno nazivao socijalistom i ko-munistom, naspram nekih anarhista svog vremena, s kojima je jed-no vreme delio i uredništvo socijalistićkog ćasopisa *Commonweal*,

uglavnom vrlo zadržanih anarhoindividualista. Ako je takav individualizam dobar stav – koji se stalno busa u grudi svojim odbijanjem „svakog autoriteta“, s pozicija apstraktno autonomne individue, skoro bez dalje elaboracije bilo čega (osim spekulacija o „egzemplarnom revolucionarom nasilju“ i nekih žalosnih pokušaja u tom pravcu) – kako ćemo postići zajedništvo? A opet, rezonovao je i ponašao se anarhistički: bio je izričito protiv „državnog socijalizma“, vlasti kao odnosa, itd.

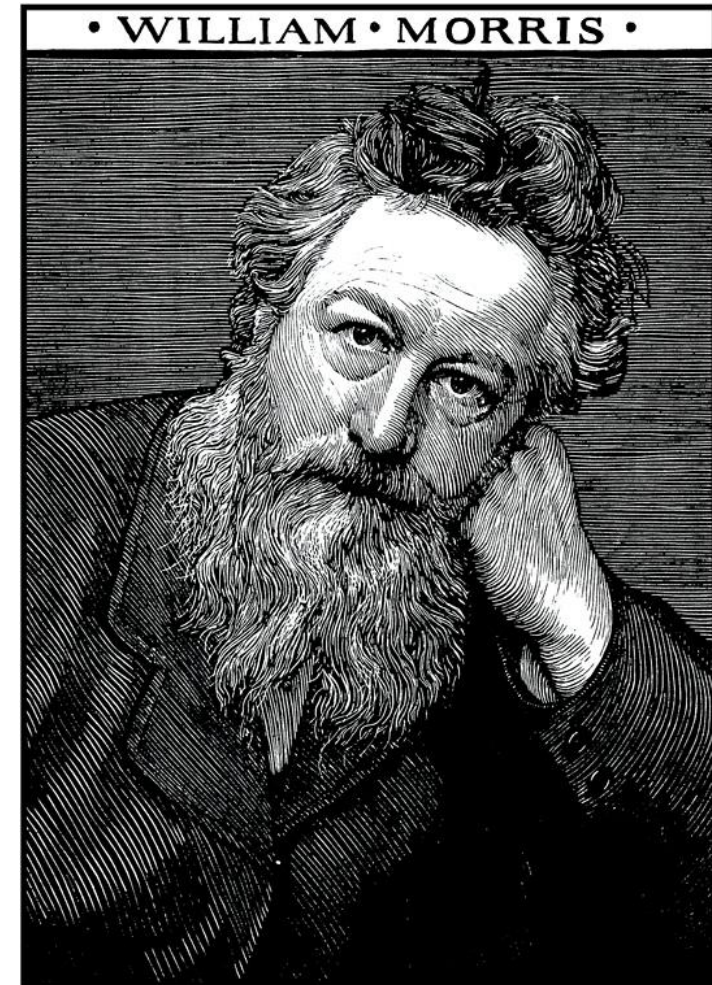
Anarhista Landauer je sebe naizmenično nazivao socijalistom i anarhistom, kao i neki drugi anarhisti iz istog ili nešto ranijeg perioda (recimo Mučenici iz Čikaga, iz 1886, anarhisti, sebe su nazivali socijalistima).

Srednjovekovni milenarizam bio je jasno komunistički (ili komunalistički) i u svojim najdoslednijim izdancima anarhistički – naravno, u to vreme, svi ti izrazi nisu postojali.

Elil je sebe smatrao hrišćaninom i anarhistom (u obe stvari, tvrda vera), kao i Godfri Ređo. Njihov brat Ivan Ilić nije to nikada izrazio na taj način, ali po svemu što znamo o njemu, po onome što je pisao i kako se ponašao, jasno je da se za njega to podrazumevalo. (Ako slediš Hrista, taj *etički princip*, taj *etos*, kako možeš da slediš bilo kog zemaljskog Ibija? Ne moram da podsećam kako mnogim „hrišćanima“ to ipak uspeva... Nisam vernik, ne mogu ni da pratim teološka razmatranja, sigurno ne u svemu, jer prosto nisam tako formiran, ali nagađam da bi se to moglo tako izraziti.)

Uglavnom, vidimo da se sve to meša i prepliće. Ali opet je neka-ko jasno, kao orijentacija ili težnja. Može da zbunjuje samo one za koje je definicija, ili samo etiketa, zakon, koji tome prilaze suviše kruto.

Treba odgurnuti u stranu ideološku halabuku, s njenim sektaškim definicijama i anatema, i oslušnuti ono što nam se, u ovoj stvari, obraća *iz nas samih*. Reč je, dakle, o beizmenoj težnji, o dubokoj, podzemnoj struji, koja je u svakom svom izbijanju na površinu progovarala jezikom epohe koju bi tamo gore zatekla. To je ono za šta ovde treba pokazati samo malo sluha.

POET CRAFTSMAN SOCIALIST

Duborez Roberta S. Brydena, 1899, na osnovu fotografije
Fredericka Hollyera, 1884.

Jednostavno ne možemo drugačije: sam život koji je još preostao u nama počinje da se otima, uprkos svemu, uprkos i nama samima, u onom delu koji ostaje uslovljen. Ono *objektivno*, što nas određuje – kultura, društvo, istorija, materijalni uslovi – radi svoje, u ovoj kulturi skoro uvek tako loše, ali ono *subjektivno*, ako se probudi, jednostavno ne može a da ne počne da se otima i da traži svoj oblik, izraz, prostor na kojem bi moglo da diše i da se razmahne. U jednoj ravni, gledano *odozgo*, možemo samo da udaramo u zid: u ravni političke moći, ne samo zato što tu moć nemamo, nego zato što je to loša orijentacija – tu moć ne možemo ni steći bez sopstvene degradacije. Ali u drugoj ravni, *odozdo*, u nama i između nas, počinje nešto novo.

Utopizam, mesijanstvo, univerzalna srećna rešenja: zbogom svemu tome, ako smo ikada i bili u tome. Samo pokušavamo da ostanemo ljudska bića, da to liči na nešto. I zato, pre svega, moramo odbaciti ono što nas najviše dehumanizuje, ono što nas najviše degradira – vlast kao odnos, kao moć, fascinaciju. Moramo odoleti tome, ne samo kao prinudi već i kao iskušenju, na ma kojem nivou društvene interakcije – i osetiti *snagu* samog tog stava iako nemamo, niti želimo da steknemo *moć* da tu pošast isteramo iz bilo koga drugog osim iz sebe.

Ili opet Moris:

„Moja nada leži u tome da će naša dela pokazati da smo socijalisti [dakle, sve to što nema ime, socijalisti, komunisti, anarhisti, milenaristi] *u srži i duhu, čak i sada, kada ne možemo da budemo socijalisti i ekonomski.*“³⁷

³⁷ William Morris, „The Policy of Abstention“, Morisova kritika parlamentarnog delovanja, 1887.

Dugo je to bio jezik hrišćanstva. Jednostavno je morao biti: živimo u nečemu što se zove „judeohrišćanska civilizacija“. To je sveprisutno, od teologije, književnosti, umetnosti i filozofije do psovki i uvreda. U onome što ovde pokušavamo da oslušnemo, u osnovi je to bio Novi zavet, pre svega Hrist iz „Besede na gori“ i epizode izbacivanja trgovaca i zelenaša iz Hrama (zajednice) – izbacivanja bičem, uz prevrtanje tezgi i lomljenje ostalog pijačnog inventara, nimalo nenasilno, i naravno neočekivano od dobrog Isusa, ali što je opet milina čitati (jedino takvo izdanje Isusa Hrista u celom kanonu); zatim Dela apostolska, deo „Zajednica ljubavi i zajedničko imanje“ i neke Poslanice, ponekad vrlo eksplicitne, kao ona Efescima: „...Jer ne ratujemo protiv krvi i tijela, nego protiv poglavarstva, i vlasti, i gospodara tame ovoga svijeta, protiv duhova zlobe u podnebesju“ [6:12].

Ljudi to uglavnom nisu čitali, nisu tako formirali svoje stavove, budući da je ogromna većina bila nepismena, ali to je bila poruka koja se prenosila i koju je skoro svako mogao da razume. Naravno, s ovakvim naglaskom, to se najčešće moglo čuti među milenaristima ili „jereticima“ – crkvene vlasti su imale svoje kompilacije kanonskih odlomaka i svoja tumačenja nekih nezgodnih mesta. Za razliku od prethodnog masovnog „prelaska na hrišćanstvo“, u kojem je sila igrala ključnu ulogu, ta poruka se, u potonjim generacijama, kada je jezik hrišćanstva prozeo i sve pučke idiome, usvajala dobrovoljno. Katari, bogumili, adamiti, valdenzi, anabaptisti i ostali, nisu bili nikakva vlast, niti su na to pretendovali.

To je trajalo vekovima. „Socijalisti“, „komunisti“ i „anarhisti“ bili su uglavnom hrišćani, nikad po volji crkvenih vlasti, ali to je bio jezik kojim su govorili. Odjeke toga, još uvek snažne, kasnije nalazimo kod Blejka, Šelija, Raskina, Tolstoja – i tolikih drugih, taj spisak bi se sada zaista odužio – ali i kod Landauera, Bloha i Benjamina, koji nisu bili vernici.

Kasnije se taj jezik menjao, ali i zamućivao: u njega ulaze snažne primese vrlo rigidnog racionalizma, pragmatizma, materijalizma. To vidimo i po utopijama, u skoro celom modernom rasponu,

od Tomasa Mora (1516) do Belamija (1888) – uz delimičan izuzetak Furijsa i apsolutni izuzetak Morisa (*Vesti iz Nigdine*, 1890–1893²). Socijalna imaginacija mnogih mislilaca i pisaca postaje autoritarna, mehanicistička, opsesivno produktivistička.³ Do prosvetiteljstva i Francuske revolucije taj jezik je već bio daleko od svoje stare bistrine, iako je ona osnovna ideja opet, karakteristično, bila izražena kao Trojstvo: „Sloboda, jednakost, bratstvo.“ U stvarnosti, sve beskrajno daleko od toga, samo konsolidacija kapitalizma, njegovo oslobađanje od balasta nekih prevaziđenih odnosa (ne prosto i očigledno ljudski loših, nego loših za biznis), pred njegov novi pohod; ali ovde pratimo putanju nekih artikulacija, ili recimo, jezika na kojem su, u ovoj ili onoj epohi, „govorili i vrapci“. Sada već dolazimo do stanja u kojem to više i nije bio jezik vrabaca: oni nikada ne bi mogli da usvoje jezik Mašine.

S marksizmom taj jezik poprima novu, vulkansku snagu, ali na način koji je u svojoj glavnoj struji, onoj koja je išla odozgo, dakle autoritarno i etatički, vodio u propast: bili su to prosvetiteljski racionalizam, materijalizam, oportunizam i utilitarizam dovedeni do paroksizma. Ipak, neke artikulacije tog jezika, ponekad uticajne, na mnogo srećniji način, umele su da kod samog Marksa prepoznaju ono najbolje, zaobiđu te pogubne primese (opet, prisutne u izobilju i kod Marksa, ne samo kod dogmatskih marksista posle njega) i tako održe plamen: Korš, frankfurtovci, razni izdanci „Nove levice“, od E. P. Tompsona do Rasela Džekobija, uticaj s te strane na mnoge antropologe i druge mislioe, kao i na mnoge umetnike, na kulturu uopšte – da ne govorim o situacionistima. Uz sve dalje kontradikcije i slepe mrlje (kojih ima u svakom pokušaju), tim strujama i pojedincima dugujemo bezbrojne nove i dragocene uvide o ljudskom stanju i mogućnostima, ne samo o „kapitalizmu“ ili o nekom

² <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/william-morris-vijesti-iz-nigdine>; odnosno, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/miguel-abensour-vilijam-moris-utopija-i-romansa>

³ <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/lewis-mumford-prica-o-utopijama>

Ivan Ilić je to izrazio svojim konceptom „nove askeze“, ne u odnosu na životne čari, već u odnosu na sve „aksiomatske izvesnosti na kojima počiva savremeni pogled na svet“. ³⁶ Sve to mora opet doći u pitanje. A ako je jedna od tih „aksiomatskih izvesnosti“ i opsednutost moći, odnosno vlast kao obavezni društveni odnos, onda, ako ste zaista misleće biće, morate doći do zaključka da je to alarmantno i skandalozno *loš odnos* između ljudi. A kako život ima smisla, dakle neku draž, samo u nekom *dobrom odnosu* između ljudi, onda...

Onda naidite ovih dana! Člansku kartu kluba Anarhija možete podići u svakom trenutku, na adresi redakcije.

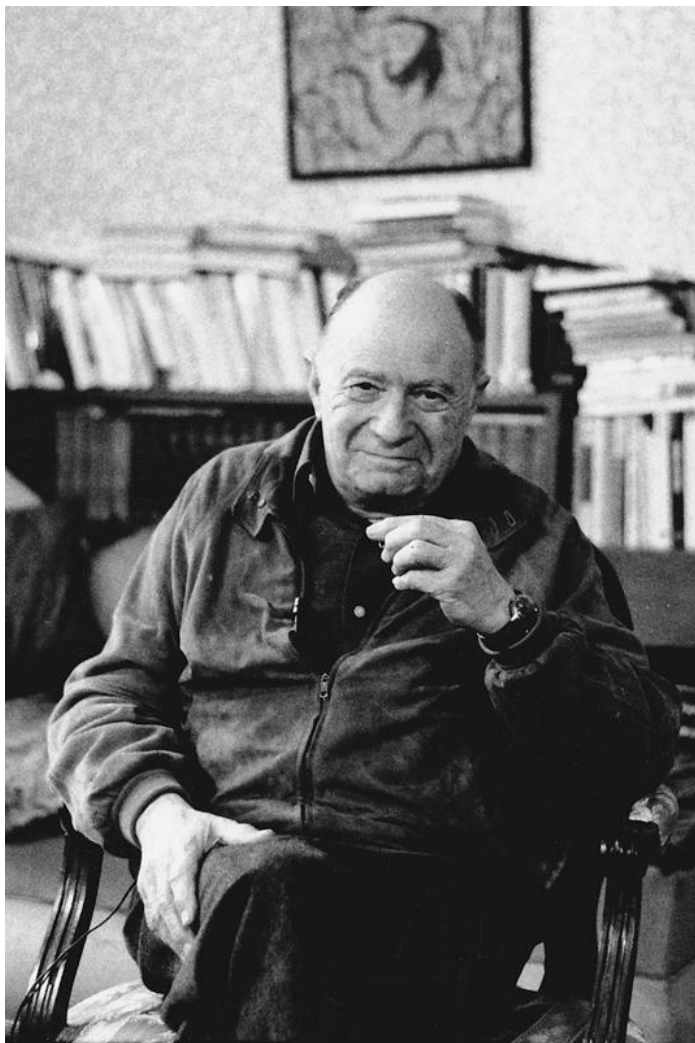
Naravno, već ste je izdali, sami sebi. To je taj način razmišljanja. Ono malopre sam rekao samo onako. Na adresi redakcije, ako hoćete, možemo da razgovaramo o svemu tome.

Ali da, sve to je prilično paradoksalno, zato što je naša situacija inače takva, i to onda nije lako izraziti. Na jeziku materijalističkih ideologija u stvari se i ne može artikulirati pristup koji bi bio sušta suprotnost političkom, odnosno tehnicističkom oportunizmu. Svaki takav pokušaj odmah se otresa kao „moralistički“ ili, samo malo blaže izraženo, kao „idealistički“. Kako smo svi formirani u takvoj klimi, sada i ja zamuckujem. U svakom slučaju, neuporedivo je lakše, s ma kojih pozicija, sipati političke planove i programe za promenu postojećeg stanja u neki drugi oblik postojećeg stanja. A opet, da li je baš toliko komplikovano?

„E sad, ako me pitaš zašto radim sve ovo, sve što ti mogu reći je da, pre svega, *ne mogu drugačije...*“ (Morris, 1881.)

„Otpor je prirodan ljudski odgovor na dehumanizaciju...“ (Perlman, s početka ove improvizacije.)

³⁶ Ivan Ilić, *Amicus mortis*, „Zdravlje kao lična odgovornost? Ne, hvala!“ (1990), *anarhija/ blok 45*, 2012, 21. Ili, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/ivan-illich-zdravlje-kao-licna-odgovornost-ne-hvala>

Jacques Ellul (1912–1994), u svojoj kući u Pesaku (Pessac), nadomak Bordoia, za vreme snimanja dokumentarca *Tehnička obmana*, 1990 (Jan van Boeckel, *Het Verraad Van De Techniek*, 1992).

„budućem društvenom uređenju“. Ogroman doprinos, ogromna baština ideja, uvida, drugarskih upozorenja, predloga.

U vreme bliže našem, taj jezik se opet, u dobroj meri, oslobađa raznih nečistoća, ali samo kod šačice mislilaca, od kojih su neki bili vernici (i dakle, anarhisti) – Elil, Ivan Ilić, Godfri Redo – a neki, kao Kamat, komunisti i ateisti; ili recimo, *panateisti*, ako bi, kao Kamat, pokazivali snažan osećaj za celinu i čudo postojanja (on bi rekao „zajednicu bića“). Opet, Kamata slobodno možemo nazvati i anarhistom, jer je izričito odbijao ne samo svaki oblik vlasti već i partijsko-političkog organizovanja, makar i na nivou najsićušnijih ćelija, odnosno svaki oblik „političkog reketa“, kako glasi njegov izraz.⁴ Slično bi se moglo reći i za Fredija Perlmana i Džona Zerzana. Ali takvih zaista nije bilo i nema mnogo.

Socijalisti, komunisti, anarhisti... I dobro, šta smo onda?

Mi smo sve to. Sve u isto vreme. *To* nema ime, ali kako nam upravo to dopušta da stvari pogledamo nedogmatski, ovde možemo poći i od tih izraza, makar da vidimo do čega ćemo doći – ili možda da vidimo šta nam te reči zaista govore, budući da nisu ni počele da kruže među ljudima potpuno nasumično. Ono što svesno pokušavamo da zaobiđemo su nanosi ideološke štroke. Isprobavamo same reči, kao školjke, njihov šum.

(Prepisujem s jednog zabavno-edukativnog portala za osnovce: „To što se čuje iz školjke kad je primaknemo do uha je sve ono što inače čujemo. To su *zvuci iz naše okoline, ali i zvuci našeg tela*, na koje retko obraćamo pažnju, a i nisu baš toliko glasni da bi se mogli tek tako čuti.“)

Socijalisti smo bukvalno, već kao ljudska, dakle društvena bića. To nam je prosto upisano. Takva smo živa vrsta. (Kad smo već kod toga, nema te žive vrste koja ne bi bila „socijalistička“. Od vrste do vrste, sve sama uzajamna pomoć i podrška – možda uz neki čovekoliki izuzetak, među nekim primatima, mada i tu samo delimično. To

⁴ Kamata pročešljati od početka do kraja, makar to što je prevedeno: <https://anarhisticka-biblioteka.net/category/author/jacques-camatte>

je tako prirodno, pored toga što tako dospevamo u zaista plemeni-to društvo! S jedne strane, delfini, kitovi, vukovi, mungosi, kenguri, laste, a s druge – Ajn Rand... Nije teško izabrati.) Umišljamo sva-šta, u sebi očigledno nosimo klice svih mogućih kulturnih ishoda, i onih najgorih, ali socijalisti smo u srži. Od toga ne možemo pobeći. Što se pre pomirimo s tim, to bolje. Ima i onih koji s tim nemaju nikakvih problema. Tako to osećaju, to im se podrazumeva. Svaka rasprava o nečemu tako elementarnom, o jednom tako očigledno ljudskom kvalitetu, čisto je gubljenje vremena. Ono što vredi razmotriti jeste u kakvo je stanje taj kvalitet dospeo, u ovom našem tipu kulture, i šta ćemo s tim, budući da je stanje kritično.

Komunisti smo zato što je jedini prirodni i smisleni izraz te naše srži, tog svojstva, zvanog *društvenost* – zajedništvo. Ne odmah „društvo“, ali ni „zajednica“ – dakle, ne odmah, polako s tim – ako to nekog asocira na neku zatvorenu grupu ili mikrorežim (znamo da tu može biti svačega), već odnos: *zajedništvo*; ili kao što je govorio Moris, *fellowship*, drugarstvo, druženje, zajedništvo; isto značenje ima i Ilićeva *konvivijalnost*, „druževnost“. Kada toga nema, život postaje neprekidni rat i strepnja. „Svako za sebe i Bog protiv svih.“⁵ Ili, ako ne uvek otvoreni rat i uzajamno gaženje, onda individualizam, atomizacija, usamljenost, okorelost. Nema dobrog ishoda.

Opet Moris, u odlomku koji usput održava vezu sa srednjovekovnim milenarizmom (Morisova varijacija čuvenog govora ustaničkog sveštenika Džona Bola, iz 1381):

„Sada sam mogao da čujem Džona Bola; kako je povisio glas i prozborio... 'Zaista, braćo, u zajedništvu je raj, a kad zajedništva nema, to je pakao [*Forsooth, brothers, fellowship is heaven, and lack of fellowship is hell...*]; zajedništvo je život, a kad zajedništva nema, to je smrt: i zato, ono što činite na zemlji, činite radi zajedništva i života koji je u njemu, koji će trajati večno, i svako od

⁵ Werner Herzog, *Jeder für sich und Gott gegen alle* (u distribuciji, *Tajna Kaspara Hauzera, The Enigma of Kaspar Hauser*), film, 1974.

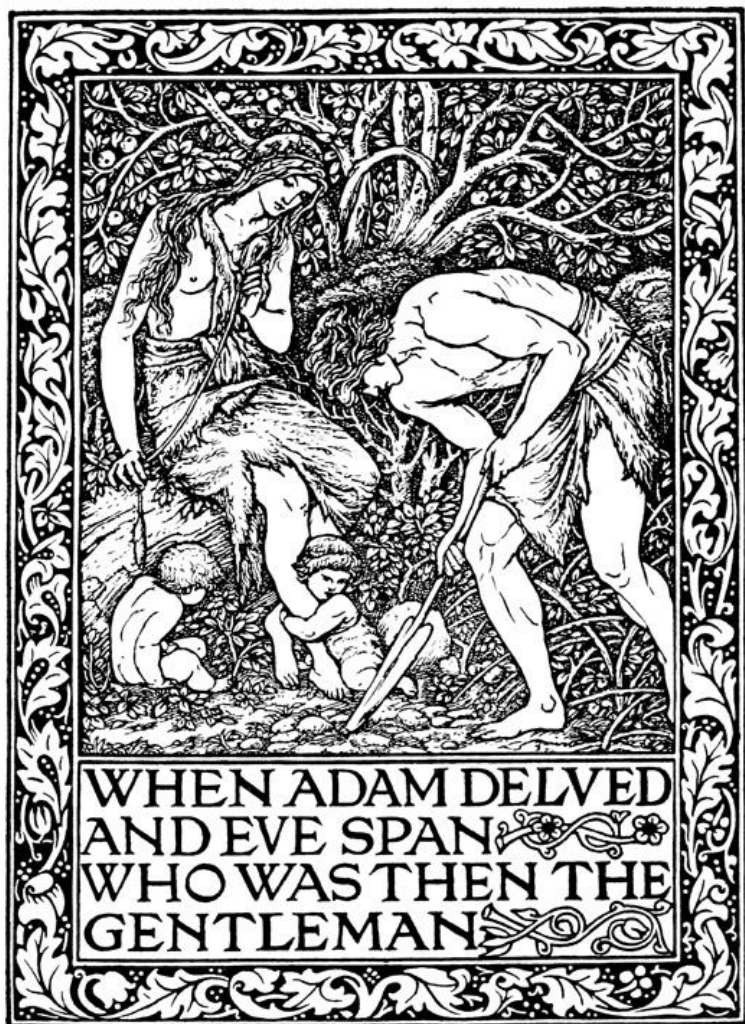
nekako uklopili u taj prokrustovski kalup. On nam je ukazao i na tu ključnu slepu mrlju cele naše društvene misli: Tehniku, na klopku društva kao masivne tehničke organizacije, koja unapred diktira opšti društveni ishod, nužno autoritaran, u svakom „društvenom uređenju“ koje ostaje pri istim kulturnim pretpostavkama, odnosno zahtevima, uvek prevelikim, u radu, energiji, organizaciji, itd. Eto jednog ličnog doprinosa! I to kakvog. A sve je počelo nekim bezuslovnim ličnim otklonom, nekim ličnim stavom, bez ikakvog drugog oslonca ili izvora moći. U stvari: ta lična *snaga* izvire upravo iz *ne-moći*: iz njegovog NE moći, vlasti, itd. Ali dok ovo pišem, ne mislim samo na Elila, ili na još neke srodne mislioce, jer to u principu važi za svakog ko upadne u taj ugao. Naravno da pogled seže dalje ako iz oka izbacimo neke stare balvane. A možda osetimo i tu novu snagu, to nešto u nama što se pokazuje sposobnim da odoli, i to glatko, svakoj Moći.

sporadičnih činova bitisao kao i svaki malograđanin). Najzad, ono što mnoge njegove uvide čini tako lucidnim, dakle iznenađujućim, nije prevashodno neka njegova „genijalnost“ već sâm taj ugao iz kog posmatra stvari, kod njega eksplicitno i na *njegov*, dakle kreativan način anarhistički.³⁵ Pomeo je sav stari krš, odavno odbacio sva pozitivna očekivanja od vlasti kao institucije i koncepta, uz toliko toga drugog što čini baš ovu naopaku kulturu – taj „svet bez izlaza“, u smislu, kojem nema spasa („izlaz“ je u teologiji „spasenje“, „izbavljenje“, i sl.) – i sada je to druga vizura. Pogled seže dalje, ne lepi se odmah samo za ono što već jeste, za ovu lošu celinu, da bi se ona navodno „preuredila“ ili „poboljšala“, kako to obično kažemo, ponekad uz dodatak onog „radikalno“, a zapravo u pokušaju da se samo bolje *prilagodimo* njenim neumoljivim, tiranskim zahtevima. Tako ne menjamo ništa, samo se sve više deformišemo da bismo se

³⁵ Znam da će ovo zabrinuti neke dobre ateističke prijatelje, ali tek od skora sam počeo da obraćam pažnju na neka Elilova teološka razmatranja. I dalje samo na preskok, ali tu vas svaki čas zatekne nešto briljantno. Kod njega ni sam Gospod Bog nema *nikakvu moć*; ima samo Reč; on nam se samo *obraća*. Toga naravno nema u svačijoj teologiji. Ali eto, ima kod jednog anarhiste. Pogledajte, ako ste u mogućnosti, Serge Steyer, *Jacques Ellul, l'homme entier* („Potpuni čovek“, dokumentarac, razgovor sa Elilom i osvrti na njega), 52 min, 1993. Sam početak filma: „Za mene važnost riječi proizlazi iz početka Knjige Postanka: 'I Bog reče'. Drugim riječima, Bog djeluje – za razliku od onoga što se često misli – tako što govori. Zašto? Upravo stoga što je riječ krhka, i što Bog, u najmanju ruku judeokršćanski Bog, nije *nikakva svemoćna sila*. Očito, da je Bog mehanizirao čovjeka i pretvorio ga u robota, ne bi bilo nikakvih problema. No Bog želi očuvati čovjekovu slobodu, *i stoga samo govori*.“ Ostaje da proverim šta je s prevedenim transkriptom, koji je uradio Marko Gregorić, iz Zagreba, i koji za sada imam samo u vrlo grubom obliku (odatle i ovaj odlomak). Od Elila, pored toliko drugog, ovde pozajmljujem još neke ideje i pojmove, iz njegove teološke rasprave *Prisustvo u modernom svetu*, koje je inače lako prebaciti u laičke ili prosto lične okvire (Jacques Ellul, *Présence au monde moderne: problèmes de la civilisation post-chrétienne*, 1948). Sam Elil je tu knjigu često navodio kao ključnu i za sve njegove sociološke studije, počevši od *Tehnike* (1954), *Propagande* (1961) i *Političke iluzije* (1965). To je upadljivo naglašavao, ali kako je bila reč o nečemu „teološkom“, u šta prosto nisam upućen, iako mi naravno nije toliko nepoznato (na početku sam spomenuo sveprisutnost judeohrišćanskog konceptualnog nasleđa), to me je u prvih mah malo zbunjivalo. Sada ne toliko.

vas biće njegov deo, dok će životi svih ljudi na zemlji proći. Stoga vas pozivam da ne prebivate u paklu već u raj u ili, dokle god morate, na zemlji, koja je deo neba, i to zaista nimalo gadan deo“ (William Morris, *A Dream of John Ball*, 1888).

Kada se to tako izrazi, šta nam ostaje? Ko bi se za sebe mogao da kaže nije komunista? „Stoga vas pozivam...“

FRONTISPIECE TO "A DREAM OF JOHN BALL" BY WILLIAM MORRIS

Drawn by E. Burne-Jones. Engraved by W. H. Hooper. Border by Morris

Naglašavam to NE, i pored silnih DA druge vrste, za kojima žudimo, zato što se bez tog NE za to neće ni stvoriti bilo kakav prostor, počevši od onog u nama, u našim mislima, preokupacijama, razmeni. Potrebna je neka metla. Ali u tim NE leži i naša sloboda, to „dostojanstvo“ ili „integritet“, na koje smo toliko ponosni, samo najčešće s onih drugih pozicija, sirovo pragmatičnih i samoživih, dakle bez ikakvog prihvatljivog osnova. Ređo (Ilić) naglašava baš tu spregu: ako kažemo DA *samo* zato što je nešto tehnički moguće, što ga onda čini i obaveznim, bez obzira na pravu svrhu i ukupnu ljudsku cenu te mogućnosti, onda smo očigledno pod nekom prisilom, kompulzivni; onda smo samo robovi te tehničke mogućnosti; onda znamo samo za diktat tehnike.

Ne osećamo značaj i dobru težinu takvog stava, nečega što je etos, držanje, kad dođemo do najkritičnijih stvari, do samih pretpostavki našeg načina života, jer naši umovi ostaju u osnovi pragmatični, kalkulantski, šičardžijski. Pred nečim što nas toliko prevazilazi, to „lično“ izgleda nam beznačajno, neefikasno, slabo, najzad, licemerno: kažemo NE, ali i dalje smo tu, zajedno sa onima koji kažu DA. Koristimo iste stvari, oslanjamo se na istu infrastrukturu, na tuđi iznuđeni rad – kao i drugi na naš, odnosno na odgovarajuće oblike ponašanja, kao što je potrošnja stvari i usluga, koje su uvek roba...

Da, jesmo u tome – u uslovima koje nismo sami stvorili nego ih zatekli, ni krivi ni dužni – ali pre svega smo *u svojim životima*, dakle, na terenu na kojem se vredi boriti, a ne sklanjati. A ta borba mora početi *nekako*, nekim iskorakom, nekim otklonom.

„Govorim o svetu bez izlaza“, kaže u jednom intervjuu Elii³⁴ – i odmah, kao i uvek, ukazuje na izlaz, samom svojom svojeglavom, etičkom orijentacijom, tim svojim držanjem, načinom na koji *jeste*, a ne samo tako što „radi“ nešto (na primer, tako što sporadično čini neka „dobra dela“ ili nešto što smatra „ispravnim“, da bi između tih

³⁴ Patrick Chastenet, „Jacques Ellul: avec Dieu sans maître“ („S Bogom, bez gospodara“), *Le Monde*, 14. IX 1981.

Ostaje nam nešto zbog čega ne moramo ići na kraj sveta, jer to svakako imamo: sposobnost za autonomno razmišljanje i ponašanje, na osnovu bezuslovnog etičkog izbora. Svojevoljnost, dakle, u najdoslovnijem značenju te reči (jedna devojčica, tu iz kraja, koja misli svojom glavom), ali koja se, da bi to zaista i bila, mora razvezati od svake samodopadljivosti i oportunitizma, koji od nje prave samo mušičavost i samovolju. Ključni ljudski kvalitet, koji je Piko de Mirandola tako sjajno dočarao u svom *Govoru o dostojanstvu čovekovom*.³¹ Sposobnost za neko NE, čak i kada nam DA obećava sav zemaljski komfor. Ako je cena tog materijalnog dobitka nečija *degradacija*, makar samo jednog nesrećnika – iako znamo da smo u tom žrvnju svi – onda NE. (Omelas!³²) Ili, što je primer koji u više navrata navodi Ređo, kada citira Ilića: „Sloboda je sposobnost da kažeš NE tehnološkoj nužnosti.“³³

³¹ Odlomak koji parafraziraju ili citiraju i Kamat („Moramo napustiti ovaj svet“, 1974) i Salins („Zapadnjačka iluzija o ljudskoj prirodi“, 2008), ali što vredi pogledati i u celini. Pico della Mirandola, *De hominis dignitate*, 1486: „Priroda svih drugih stvorenja je određena i ograničena zakonima koje smo postavili; ti, za razliku od njih, nemaš takvih ograničenja; i zato, po svojoj *slobodnoj volji*, čijem te vođstvu poveravamo, *sam pronadi crte svoje vlastite prirode*... Napravili smo od tebe biće koje nije ni od neba, niti od zemlje, ni smrtno, niti besmrtno, tako da bi, *kao slobodan i ponositi vajar sopstvenog bića*, mogao oblikovati sebe na način koji poželiš. U tvojoj moći biće da se spustiš na niže, sirove oblike života; bićeš u stanju, na osnovu sopstvene odluke, da se ponovo uzdigneš ka višim bićima, čiji je život božanski.“ Objavljeno kao Piko dela Mirandola, *Govor o dostojanstvu čovekovu*, „Filip Višnjić“, edicija *Libertas*, Beograd, 1994, str. 31–33, priredio i s latinskog preveo Sinan Gudžević (ovde posebno prevedeno, kad sam radio Salinsa, u sažetijem obliku, ali svakako se treba držati Gudževićevog prevoda).

³² <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/ursula-k-le-guin-oni-sto-odlaze-iz-omelasa-sr>

³³ Ređo: „Ellul je trpio velike kritike, ako ne i progone zbog svojih ideja, kako s leve tako i s desnice, jer je – poput Illicha koji je govorio stvari kao što su, 'Sloboda je sposobnost da kažeš NE tehnološkoj nužnosti' [ako kažemo DA, samo zato što je nešto tehnički moguće, bez drugih obzira, onda smo očigledno kompulzivni, onda smo robovi toga] – kao najveći čin slobode isticao poznavanje onoga što kontrolira naše *ponašanje*.“ <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/godfrey-reggio-koyaanisqatsi>.

Upadljivo je i da se o „komunizmu“ tu ne govori tako što se odmah vezuje za sferu proizvodnje. Džon Bol (Moris) poziva ljude na jedan odnos, koji nije prevashodno onaj „proizvodni“; ne propoveda kako bi sredstva za proizvodnju morala biti u rukama samih proizvođača, itd. To se apsolutno podrazumeva – i to ne u nekoj teoretskoj projekciji, nego u svakoj pravoj kulturi za koju *već znamo*, u svakom ljudskom svetu koji se, mnogo duže od ovog našeg, oblikovao na ovako ili onako postavljenoj komunalističkoj osnovi. Nema te kulture van dometa velikih civilizacija – mada je nekih takvih džepova, ponekad značajnih, bilo i u njima, kao u vreme Džona Bolla, ili ih ima i dalje – u kojoj biste ljudima morali da crtate kako sredstva za proizvodnju treba da budu u rukama proizvođača. Već je tako, oduvek. Mi za to stanje, tako mislimo, pritisnuti mukom i vođeni starim produktivističkim ideologijama koje su obećavale oslobođenje, tek treba da se izborimo. (Taj impuls je ozbiljno zamro, ali da ipak načnemo taj problem, o kojem će biti reči i u nastavku.) Ali njihova i naša sredstva za proizvodnju nisu ista. Njihova su radno i energetska manje zahtevna, i uključena u celu sferu ljudske aktivnosti u kojoj ono „ekonomsko“, u našem smislu, kao svemu nadređeni sektor i mehanizam za opštu radnu prinudu, ne postoji. Naša sredstva za proizvodnju su prezahtevna; sama *njihova* proizvodnja traži previše rada i energije, a onda se i sama uključuju u proizvodnju drugih takvih stvari. To unapred diktira oblik i sadržaj svakodnevnog života – dakle, „društvene odnose“. Stare produktivističke ideologije pozivale su nas da zagospodarimo sredstvima koja nas, sama po sebi, zbog svojih zahteva i društvenog konteksta koji iziskuju, drže u ropstvu. Nova produktivistička nadideologija više nas ne poziva, makar ne iz sveg glasa, čak ni sa onog svog „levog“ krila, da preotmemo sredstva za proizvodnju, ali opet za njih vezuje sva ljudska očekivanja. Nešto se tu, u nekoj čudnoj pomami, okrenulo naglavačke.

Govorim tako zbog onoga što stalno ističem kao alfu i omegu, da su *ljudski odnosi* važniji od svega ostalog – da su odnosi u kojima *želimo* da živimo važniji od svega materijalnog. To ne znači za-

nemarivanje materijalnog: to je nemoguće, materijalno je sastavni deo života. Ali ako je sastavni deo života, onda mu ne može biti ni nadređeno i ne može se posmatrati apstraktno, dakle izdvojeno, a naročito ne tako hipostazirano i opsesivno, kao u našem tipu kulture. Naše shvatanje materijalnog je ekstremno idealističko; to je čista idolatrija. (Kao što je govorio Salins: „Materijalizam mora da je neka vrsta idealizma, budući da je i on pogrešan.“) Naši odnosi – netržišni, u duhu zajedništva, nekoristoljubivosti ili prosto nezainteresovanosti za nešto tako apsurdno kao što je privatna akumulacija materijalnog – treba da oblikuju materijalnu sferu naše kulture, a ne obrnuto, da nam opsednutost materijalnim diktira kako ćemo živeti i u kakvim uslovima.

Evo kako je to izrazio jedan dosledni komunista, Žak Kamat, koji je u skoro svemu polazio od nekog detalja kod Marksa, shvaćenog pozitivno, u nečemu što je za njega bilo podsticajno – Marksa je shvatao ozbiljno, za razliku od mene, koji ga ne shvatam neozbiljno nego ga prosto ne koristim tako izdašno kao trampolinu za dalju razradu – i onda *redovno* dolazio do nemarksističkih, a opet komunističkih zaključaka (ne pokušavajte da nađete još neki takav primer, nema ga; a ne može se ni oponašati):

„Komunizam nije novi oblik proizvodnje; to je afirmacija nove zajednice. To je pitanje postojanja, života, makar samo zato što se suočavamo s pitanjem suštinskog izmeštanja: od nametnute aktivnosti, ka živom biću koje je izvodi. Sve do sada muškarci i žene bili su otuđeni od svoje proizvodne delatnosti; ali oni sada ne teže tome da zagospodare proizvodnjom već da između sebe stvore nove odnose, koji će otvoriti prostor za potpuno drugačije aktivnosti.

„Komunizam nije ni novo društvo. Društva se razvijaju tako što jedne etničke grupe pokoravaju druge ili na osnovu podele ljudi na klase. Društvo je mreža odnosa koji brzo postaju despotski posrednici. Čovek u društvu

Bulevar, verovatno sredinom šezdesetih, na uglu s Prote Mateje, preko puta Metropol i Pravnog.

za vrat. Uzaludno je govoriti nekome kako to što smo prinuđeni da živimo nije život – iako zaista nije. Ali liči, može da posluži, ispunjava ga nekom dinamikom, nekom dramom, s dovoljno sadržaja za jedan ljudski vek, kao pur-pena prepariranu mrtvu patku. Oni koji nemaju nikakvih iluzija o tome, opet nemaju kud. Sve to stvara dodatni, skoro nemoguć pritisak. Znamo, osećamo, neki možda malo mutno, ali opet panično, da nam nešto važno izmiče, da nešto nepovratno *prolazi*:

„Svaki postojeći ekvilibrijum dolazi u pitanje kada anonimni ljudi pokušaju da žive drugačije. Ali to uvek ostaje udaljeno. O tome saznajemo iz novina, u vestima. Ostajemo izvan toga, kao pred još jednim spektaklom. Od toga nas razdvaja naša pasivnost, naša neintervencija. To vodi u samorazočaranje. Kada je izbor bio odložen? Kada smo propustili svoju priliku? Nismo pronašli oružja koja su nam bila potrebna. Pustili smo da se to desi.

Pustio sam da vreme proleti. Propustio sam *ono što je trebalo da branim*.³⁰

Neka nam Debor ovde opet malo sledi krv u žilama, ne moram samo ja da vam stajem na muku – i ako je to još moguće. Mada bi takva reakcija bila dobar znak.

A sad, napolje iz svega toga. Na Bulevar Revolucije svakodnevnog života.

³⁰ *Kritika razdvajanja*, film, 1961, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/guy-debord-kritika-odvajanja>; nemojte da vas zbunjuje naziv fajla, prevod je u međuvremenu korigovan, ali još nije objavljen.

je čovek porobljen društvom. [Dakle, afirmacija zajednice/ zajedništva, kao glavnog odnosa.]

„Komunizam znači kraj podele na kaste i klase, kraj podele rada (kao osnove za stvaranje vrednosti, koja je tu podelu intenzivirala i uzdizala). Komunizam je prva od svih zajednica. To nije dominacija nad prirodom već izmirenje s njom. Ljudska bića više neće gledati na prirodu kao na sredstvo razvoja, kao na neku korisnu stvar, već kao na subjekt (i to ne u filozofskom smislu); oni je više neće doživljavati kao nešto odvojeno od njih, jer priroda je u njima. Naturalizacija čoveka i humanizacija prirode (Marks) ostvarena je; dijalektika subjekta i objekta se time završava.“⁶

U zaključku možda zvuči malo šematski, ali ovo je veličanstveno izraženo. Gde smo mi danas, u odnosu na jednu takvu viziju – i gde li smo bili, sa svim tim „marksističkim“ režimima ili do čega možemo doći sa onima koji i dalje, s ma kojih pozicija (to sigurno nije samo neka marksistička boljka), na život, ljudsko biće, naše odnose, prirodu, gledaju očima „čudovišnog apsoluta proizvodnje“ (Adorno, *Minima moralia*, „Posveta“)?

Pre nego što pređem na onaj najveći bauk i rebus iz ove trijade – anarhiju – još nešto o komunizmu: za sebe ponekad koristim izraze *urkomunizam*, *urkomunista*, *urkomunistički*. Ta reč mi je sama došla, prvo iz nemačkog (*urkomunismus*), bez ikakvog predumišljaja, a ne sećam se više ni kojim povodom. Taj neologizam naravno potiče iz teorije i označava „primitivni komunizam“, o kojem su mnogi „ozbiljni“ mislioci znali da kažu neku lepu reč, ali na koji su skoro uvek gledali snishodljivo. Ali ovde ne mislim na nešto *drevno*, prohujalo s vihorom, već na nešto uvek aktuelno i *dublje* od svakog izma, od svake ideologije, od svega već imenovanog i definisanog, na

⁶ <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/jacques-camatte-lutanje-covecanstva>

nešto doslovno UR (sa znakom !), što dolazi iz utrobe, iz same srži bića. Za mene je to više URLik ili onomatopeja nego pojam; pomalo kao za Švitera njegova „URsonata“. Neki oblik tog izraza, što opet naknadno primećujem, obično koristim kad mi dođe da malo zagr-mim ili zarežim, kad neko krene da mi sere nešto antikomunističko. Ništa obavezno ili teorijski pretenciozno. Ali ovo malo objašnjenje opet nije izlišno, jer još jednom naglašava poriv, potrebu, težnju, koja traži svoj izraz i prostor, neki novi, van nezadovoljavajućih okvira svih starih ideologija.

A anarhisti smo zato što o društvenosti i zajedništvu, dakle ljudskosti, buduću da govorimo o tako nasušnim kvalitetima ljudskog postojanja, nema smisla govoriti ako imamo vlast kao tako izričit, obavezan odnos. To prosto ne ide. To je *u principu* tako.

Ali vidimo da nešto što bi u principu moralo da važi i da se podrazumeva, ne znači ništa u svetu koji se ne rukovodi etičkim principima i ljudskim razlozima, već tehničkih imperativima – ili, što je isto, onom mentalitetu koji takav svet proizvodi kao svoj najpoželjniji ljudski tip: takozvanim „realistima“, onima koji „stoje s obe noge čvrsto na zemlji“, koji znaju kako sve u ovom svetu ide, koji koriste svaku priliku da nam, uvek na osnovu „pouzdanih izvora“ (ma koja hrpa budalaština napabirčena na klik), demonstriraju svoju nenaivnost...

Tačnije, u celom nizu pitanja možemo da se ponašamo upravo tako, etički: svi imamo neke principe, neke tabue, koje ne bismo prekršili ni za živu glavu (ili skoro); umemo da budemo i solidarni, ljubazni, predusretljivi, nesebični, što takođe nisu nikakvi tehnički imperativi. Znamo da istrajavamo u nekom stavu, šta god drugi mislili; javno mnjenje se i sastoji od raznih ličnih, dakle vrlo *manjinskih* stavova (da sad ne ulazimo u to šta sve može biti njihov sadržaj, koliko su autonomni, da li su proizvod neke manipulacije, poze, itd.). Osećamo da bi odricanje od nekog takvog stava bilo samoizdaja, poraz, da nam je to kičma, da nam od toga zavisi „lični integritet“, što je fraza koja se danas tako često poteže, uvek krajnje ozbiljno. Ali čim dođemo do opštih kulturnih pretpostavki, do sa-

nekog vremena ta osoba više nije u stanju da raspravlja o određenim stvarima ili da shvati određene stvari. Zagađenje nije samo dim, nego i ono što potiskuje *čovekovu kompleksnost*.“

„Za mene, zagađenje počinje već rano izjutra, zato što ustajem u 3.30, da bih stigao na posao u 5.45... Putujem 18 kilometara... To je nezamislivo svim tim političarima iz parlamenta i ostalima koji misle da nešto rade. I oni i buržuji trebalo bi da šipče svakog jutra 18 kilometara, da vide kako je to kad ustaješ u 3.30, kad radim prvu smenu, da bih se kući vratio u 4 popodne... Nije stvar samo u zagađenju, nego i u nečemu s one strane zagađenja, u ljudskom zadovoljstvu.“²⁹

Gde je takva samosvest među današnjim nadničarima? Bez obzira na radni režim, koji dakle ne mora biti onaj najgori? Da, njima je danas uglavnom bolje, po važećim merilima, nekima i bitno bolje. Lojalnost zagarantovana: ne nužno lojalnost nekom aktuelnom režimu, tu uvek ima nekih trvenja, jer pravog zadovoljstva nema, nego ona dublja, kulturalna – lojalnost samom načinu i shvatanju života.

Ono što našu klopku čini tako bezizlaznom je to što je i ne opažamo kao klopku. To je, ako ne baš beskrajno polje mogućnosti, kao što nam se reklamira, onda prosto datost, koja sigurno nije u svemu baš tako loša. Neka draga lica su stvarna, kao i neka iskustva, neki predeli, neke radosti i zadovoljstva. I nije da nema nikakvih mogućnosti. Ako smo malo agilniji, iz potrebe da u tu svakodnevnu bedu unesemo makar zrnce nečeg smislenijeg, pokušavamo nešto, koliko stignemo, najbolje što umemo, ponekad i zaista kreativno – ili razvijamo različite „politike“, tačnije, to obično razvija neko drugi, dok se mi samo raspravljamo oko toga ili skačemo jedni drugima

²⁹ P. P. Pazolini, *Povratak svitaca: izbor testova 1959–1975*, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/pier-paolo-pasolini-povratak-svitaca-sr>, tekst „12. decembar“, 1972.

deo vremena proveli na poslu i u drugim neodložnim obavezama, ispuniti na ma koji neautonoman način, dakle s postojećom ponudom sadržaja i distrakcija. Isto važi i za one koji možda ne rade u uobičajeno strogom režimu, niti imaju previše drugih obaveza, ali koji glatko usvajaju neki bihejvioralni kliše: umetnik, (tjeskobni) intelektualac, aktivista, „osoba od kulture i ukusa“, itd. I tu dan, a onda i mladost, zrelost, ono najaktivnije doba, prođu za čas, u pukom zujanju, od jednog „kvalitetnog“ sadržaja do drugog, od jednog ispraznog umetničkog „projekta“ do drugog – ili u igranju politike, revolucije, borbe za bolji svet, uglavnom pred ogledalom (uvek je to neki ekran). Zatim još jedan takav dan, i još jedan, proveden na isti način, u sve većoj obamrlosti. Dok se malo trgnemo, ako se uopšte trgnemo, igri je došao kraj.

Naravno, prinuđeni smo. Moramo se stalno boriti za bolje uslove, za sebe, za svoje bližnje, decu. Ali to „bolje“, to „rešenje“, kada se za njega izborimo ili kada nam se udeli, samo nas još više vezuje za ceo taj sklop – do sledeće nevolje ili krize. I opet, život prođe za čas. U čemu?

„Od 1936. borio sam se za veću nadnicu; u svoje vreme, i moj otac se borio za veću nadnicu. Sada imam TV, frižider i 'folciku'. Ali kada se sve sabere, uvek sam živeo kao poslednje govno“ (radnik iz metalurške kompanije Espérance-Longdoz, iz Liježa, oko 1965).²⁸

Ili zapažanja radnika iz Sarcane, u severnoj Italiji:

„Na pokretnoj traci, gde radnik radi i izvodi iste pokrete, osam sati, svakog dana, od jutra do mraka, posle

²⁸ Raoul Vaneigem, *Traité de savoir-vivre à l'usage des jeunes générations*, Galimard, Paris 1967; *Situacionistička internacionala*, izbor tekstova, časopis Gradac, 164-165-166, 2008, „Rasprava o svakodnevnom životu, za dobro mlade generacije“ (nekoliko odlomaka, knjiga kod nas još nije prevedena u celini), str. 227-245, preveli Miodrag Marković i AG.

mih temelja ovog našeg načina života, čije svakodnevno odvijanje zahteva efikasnu političku organizaciju, dakle vlast, odjednom prelazimo na ovaj ili onaj „realpolitički“ stav. Rečju, na oportunitizam. Zbogom etiko, Ave Tehniko.

Tehnika, u elilovskom smislu, nije „tehnologija“, hardver, već softver, pristup, vrsta uma: u ovom kontekstu, to su planovi, programi, „paketi mera i postupaka“, „politike“, u smislu opštih strategija i konkretnih procedura, koje treba da dovedu do *najefikasnijeg* mogućeg oblika uprave. U „demokratskim društvima“, lojalni korisnici preuzimaju na sebe, kao svoju neodložnu odgovornost, da glasaju za program nekog od konkurentskih interesnih reketa, ili da mu pruže neku drugu podršku (protesti, predizborne kampanje), a da kod sebe i između sebe, između tih sporadičnih, ritualnih gestova, ne menjaju ništa. Velika i neprekidna porodična svađa se podrazumeva; ali to je *jedno telo*, koje svoja očekivanja, kada je reč o opštim društvenim uslovima, konkretnim pogodnostima i ličnim spiskovima želja, vezuje za uvek istu i samo jednu moguću *celinu*, odnosno za neki spoljašnji mehanizam, koji se preporučuje za rukovodeću funkciju. U ravni „društvenog uređenja“, ono subjektivno, lično, otpada kao suviše slabo, neefikasno, beznačajno. U toj ravni, koja podrazumeva vezivanje za neki moćniji, bezlični kolektivitet – govorimo, dakle, o „demokratskim društvima“, tako ponosnim na svoje vrednovanje „individue“ – autonomni pojedinac ne postoji, jer ne može da postigne ništa.

Tu svakako udaramo u problem, jedan od ključnih, koji slama mnoge, kao što sam često mogao da vidim, i zbog čega se sada zadržavam na tome: to odustajanje od „ideala“, od plemenitih, ali „nerealnih“ ideja (kao što je i „anarhija“), i regresiju u rezignaciju, u neki oblik „realpolitike“ ili, slično tome, u ma koji oblik „aktivizma“, samo da je nešto „konkretno“, što odmah donosi neke vidljive rezultate, iako se to najčešće iscrpljuje u nečemu simboličnom i iluzornom, uz razne druge kontradikcije.

Tako odmah otpada i „anarhija“ – ili „urkomunizam“, ili kako god hoćete. Rekli smo da to nema ime. Ali kako pokušavamo da se izrazimo, to možemo dočarati i ovako:

Anarhija, o kojoj ovde govorimo, nije nikakvo „društveno uređenje“ ili program, odnosno „politika“ koja bi trebalo da dovede do novog društvenog uređenja. *To je lična etička orijentacija i odnos između ljudi.* Pokušavamo da na sebe, druge, stvarnost, gledamo van okvira vlasti kao odnosa i koncepta, i da se shodno tome ponašamo. Usput otkrivamo šta to sve konkretno znači. U nečemu što je stav i odnos, nema ničeg „nerealnog“ ili „utopijskog“, niti su za usvajanje nekog stava i odnosa potrebni neki posebni uslovi: istorijski, materijalni, tehnološki. Nema nikakvog razloga za čekanje, za odlaganje. Sve dok nam ti uslovi nisu Hirošima i Aušvic, neku novu orijentaciju možemo usvojiti, ili makar isprobati, u svakom trenutku. To počinje odmah, dakle, za one koje to posebno zabrinjava ili frustrira, i „anarhija“. To ne zavisi ni od toga šta misle drugi ili „većina“. To je nešto *bezuslovno*: ne fanatično ili dogmatsko, samo *bezuslovno*. Nećemo se valjda odreći sebe zbog toga što već prvog komšiju nije briga ili misli sve suprotno? Nećemo se odreći ni ako nikog drugog nije briga – samo što ipak znamo: ako je meni stalo, mora da ima još nekog kome je stalo, jer je i do mene glas o tome došao preko onih kojima je i pre mene bilo stalo (i uz pomoć vrabaca, naravno, kojima taj jezik sigurno nije stran, kao jezik Vlasti ili Mašine). Sve sni smo da smo anarhisti u svetu koji *ostaje neanarhistički*. Ali opet idemo tako, makar ovaj svet i do kraja sveta ostao neanarhistički: to su orijentacija, vrednosti, rezoni, ponašanje, koje unosimo u sve svoje svakodnevnne odnose i interakcije, u sve životne situacije i nešto s čime stvaramo nove. I posle tog srećnog uvida, moramo da idemo na posao; ili, dospevamo pred neku iznuđenu dilemu, društvenu ili lokalnu: ali nije svejedno u kakvom ćemo duhu i s kakvih pozicija prići tim moranjima i problemima. U isto vreme, dovodimo u pitanje sama ta iznuđena pitanja, pružamo se dalje od moranja i iznudica, razvijamo nove pristupe, dolazimo do novih uvida, stvaramo nove žive forme i situacije. To samo po sebi, *kao i svaki oblik*

Debor je to dobro osetio, mada je možda šteta što se na tome nije još malo zadržao. Ovako, „sukobi“ o kojima govori ostaju samo oni koji se dešavaju na velikoj sceni. Ali imao je tu intuiciju: sad ili nikad. Vreme ne čeka. Znao je sigurno i koliko su te težnje krhke. Ali samo to *iskustvo* koje je razvio, ne u pohodu na vlast, ne u toj ravni, već u tom *preotimanju vlastitog života*, bilo je neodoljivo, u njegovom slučaju i doslovno opojno. (Bez ironije, naravno; čak se i njegov meraklijski, nepokajnički alkoholizam, iako to zaista nije obavezan sastojak revolucije svakodnevnog života, ovde uklapa u demonstraciju kvaliteta tog iskustva, njegovog raskošnog *bukea*.) Time je, zajedno sa ostalima iz svoje sićušne manjinske frakcije, otvorio neki prostor i za druge. To što ovi – mi, ne tamo neki „drugi“ – nisu na taj prostor i pohrlili sigurno nije bila njegova greška ili slabost jedne takve *lične rešenosti*.

Prema tome, izlaz je uvek tu. To smo mi. Naše novo iskustvo, na drugom terenu, u drugoj ravni, odozdo, tako gde realno jedino i postojimo kao ljudska bića, a ne samo kao stavke i funkcije. (Kad smo već kod toga kako „treba biti realan“!) Ne nešto spoljašnje, neka politika ili „skup mera i postupaka“, koje uvek kreira neko drugi i od toga mesi svoju ponudu za sledeće izbore, nego baš mi, svako od nas. „Svaki trenutak je mala kapija kroz koju bi mogao proći Mesija“, kao što primećuje Benjamin, u osvrtu na neke talmudske zagonetke.²⁷ I taj trenutak, i ta mala kapija, i Mesija, sve to smo mi sami, po volji, jer nema u celoj ovoj zavrzlami nikog drugog osim nas i jer oslobođenje bez samooslobođenja ne znači ništa.

(Ne znam, niti sam pokušao da dokučim, šta je Benjaminovim rabinima bilo na umu, ali ja to tako shvatam.)

To ne mora da znači da ćemo taj izlaz prepoznati ili osetiti. U ovom kulturnom režimu sve je podešeno tako da se to nikada ne dogodi. Ne stižemo da dignemo glavu ka nečemu drugom. Život je tako kratak, a dan prođe za čas: tako ga je lako, pošto smo najveći

²⁷ <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/walter-benjamin-o-shvatanju-istorije>, XVIII, B.

Guy Debord, oko 1962, foto Maurice Wyckaert.

ponašanja, ukazuje na neku širu ljudsku konstelaciju, ali ne radi se zbog toga, zbog nečeg možda mogućeg, u nekoj budućnosti; tačnije, ništa se tu ne „radi“, nego se živi, svedoči, iskazuje, *zbog samog tog iskustva*, koje je dobro, uzbudljivo, smisleno, oslobađajuće. Rečju, neodoljivo.

O nečemu što je pre svega lični, etički stav možda ne bi trebalo govoriti ovako kao ja sada, kao da je reč o nekoj atrakciji. Ali zaista je bilo neodoljivo utoliko što je bilo tako neumoljivo. Kad vam se jednom ukaže koliko je vlast loš, degradirajući, odvratno odnos, pošto ste pošli bukvalno od same reči, *an-arhija, ne-vlast* – kao ja, u jednom trenutku, bez ikakvog pravog dodira s eksplicitno anarhističkom literaturom, da ne govorim o osloncu na neku takvu lokalnu tradiciju ili direktan živi uticaj – shvatate da posle toga nema nazad. Osećate kako svaki pokušaj da za vlast, iz nekog „objektivnog“, „praktičnog“ razloga, nađete opravdanje, gazi u vama nešto ljudski suviše dragoceno da biste nastavili da razmišljate na stari način. Dakle, u osnovi oportunistički. S time je, *za vas*, gotovo.

To, najzad, ima i svoje psihološko dejstvo, koje nam je poznato i iz drugih situacija: sva energija, pažnja, pamet, mašta i ostalo što još imate okreću se na neku drugu stranu. Nema daljeg iscrpljivanja nečim tako degradirajućim i pogubnim, kao što su vlast i „politika“. To nastavlja da nas pritiska sa svih strana, ali nema onog iscrpljivanja u koje vode *očekivanja* koja vezujemo za tu lošu sferu. Oslobađa se neka nova energija.

Ili da to izrazim u obliku jedne male milenarističke egzegeze (tumačenja crkvenih tekstova), pošto sam se to već nekoliko puta spomenuo, uglavnom pozitivno. Čuvena Isusova izreka, iz Jevanđelja po Mateju (22:15–22), Luki (20:20–26) i Marku (12:13–17), u stvari glasi:

„Daj caru carevo – *i ko ga...* (izvorni tekst je ovde malo eksplicitniji) – a sebe daj *nečemu boljem*.“

Znamo, naravno, da nas Car i njegova lojalna svita neće tako lako ostaviti na miru, da se posvetimo nečemu boljem, ali ovde govo-

rim o orijentaciji, o tome kako na taj odnos treba gledati u principu. Ako mi svoja *očekivanja* okrenemo ka nečemu boljem, car ostaje bez supstance, bez onoga što ga hrani. Onda nema više nikakvog cara. To je samo misaona konstrukcija. Znamo da to nije nešto što se može očekivati u stvarnosti, da svi ljudi odjednom pokažu takav stav. Ali to je lepa perspektiva. Sviđa mi se, mnogo više od svega što imamo danas. Zadržavam taj stav.

An-arhe, ne-vlast: to NE ne treba shvatiti kao puko bezvlašće (što je potpuna besmislica) već kao NAŠE NE vlasti kao odnosu. To je početak i kraj *moje* definicije anarhije. Sigurno neće ući u Enciklopediju Britaniku, kao ona Kropotkinova (1910), ali i on je bio samo pojedinac koji je izneo svoje viđenje tog pojma.⁷ I to je nešto što bi, usput, trebalo konačno shvatiti: nema nikakvih anarhističkih „klasika“, ili nekih „osnova anarhizma“ kao „političke teorije“ (često su me pitali za neke sugestije u tom smislu, da preporučim „nešto za početak“, „neke osnove“). Kada je reč o toj prvoj generaciji, iz 19. i ranog 20. veka, to su bili samo pojedinci koji su iznosili svoja viđenja, u čemu i leži njihov najveći značaj. Naime, oni su bili *jedini*, u celoj evropskoj društvenoj misli, koji su pokušavali da razmišljaju van okvira vlasti kao obaveznog društvenog odnosa. Jedini: treba to naglasiti, zbog svih onih mislilaca koji sebe smatraju „slobodnomislećim“ ili posvećenim „emancipaciji“. Ostalo što

⁷ Definicija u kojoj je središnji pojam „društvo“, i odmah zatim „harmonija“, a ne „odnos“, gde je meni nešto odmah počelo da škripi, mada mi neko vreme nije bilo jasno šta. Kropotkin je inače bio mnogo plodniji mislilac nego što bi se moglo pomisliti na osnovu tog enciklopedijskog priloga; to je ozbiljan, dobro napisan tekst, iako više reprezentativan za te stare pristupe, koji su se razvijali tokom 19. veka. Ali Kropotkin se svakako ističe svojim teorijskim doprinosom, kada je reč o tom starom anarhizmu, naročito zbog dela kao što su *Uzajamna pomoć* (1890–1896, 1902) i *Polja, fabrike i radionice sutrašnjice* (1898), uz obavezni dodatak njegove autobiografije, *Zapisi jednog revolucionara* (1899). Za taj članak videti, <https://lib.anarhija.net/library/petr-kropotkin-anarchism-from-the-encyclopaedia-britannica>. Ne znam koliko je postojeći prevod pouzdan, ali makar je dostupan: <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/petar-kropotkin-anarhizam>.

tim i drugih medija, manje ili više pristupačnih. Naravno, dobro je što toga još uopšte ima. Ali publika prijemčiva za ono što je u tome najbolje očigledno ne preteže, a i ta prijemčivost može ostati samo na nivou pasivne kontemplacije, dakle puke potrošnje (publika kojoj imponuje potrošnja „intelektualnih“ i „umetničkih“ sadržaja, čega je bilo oduvek, ali što sada nadmoćno preovlađuje). Skoro da nema „dalje razrade“, što je nekada ipak bilo prisutnije. Ali pre svega, nema akumulacije kritičkog naboja, gneva i motivacije za promenu, osim izuzetno i uvek kratkotrajno, koliko se nakupi u *jednoj* generaciji, u onom njenom delu koji je još pri snazi. Kako i njena shvatanja „rešenja“ mogu biti problematična i nedovoljna, dometi, ako ih uopšte ima, obično su samo privremeni. Ta generacija onda prolazi, nova ulazi u žrvanj, sve kreće ispočetka, uvek isto.

(Pogledajmo samo sudbinu tekovina Oktobra 1917. ili 1968, svuda gde je to imalo uticaja. Ili lokalno: jedna generacija i konstelacija stanara spasila je Peti parkić – neki takav parkić, neko takvo lokalno dobro, bilo gde; bili su uporni, neustrašivi, nesnosni po vlasti, i spasili su ga; sledeća generacija se nije nadovezala, nije joj na vreme sinulo, ostala je nezainteresovana, ima druge prioritete; parkić nestaje, niče neka velika benzinska pumpa ili šoping mol.)

„Različite epohe imale su svoje velike sukobe, koje nisu izabrale, ali u kojima je uvek trebalo izabrati stranu. To su bili *generacijski* poduhvati, u kojima su nastajala i nestajala cela carstva i njihove kulture...“ (*In girum*, 1978). „Vrijeme ne čeka. Ne brani se Đenova dvaput u životu, nitko nije dvaput digao Pariz na ustanak...“ (*Panegirik*, 1989).

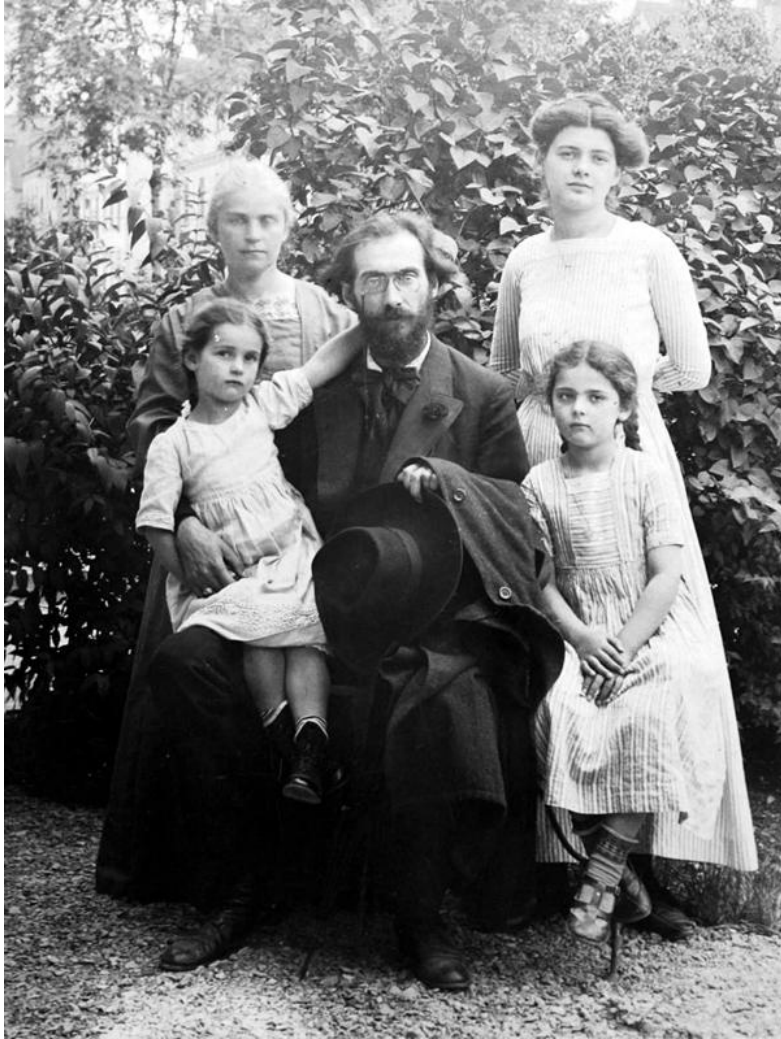
dobro, u stvari čudesno, osim u zaista najstrašnijim okolnostima. „I najgori uslovi su najbolji“, primećuje na jednom mestu Breton, povodom detinjstva i čovekove kasnije putanje (*Manifest nadrealizma*, 1924). Tu negde leži i možda glavna mala tajna dugovečnosti svakog jednom uspostavljenog kulturnog režima, čak i onih koji, za razliku od ovog našeg, nisu inicijalno uspostavljeni silom i tako očigledno pogubni po sve: *kulturni režimi su dugotrajni; ljudska bića su kratkotrajna*. Ili, *kulturni režimi su dugotrajni upravo zato što su ljudska bića kratkotrajna*. Ona teško mogu da promene nešto iz korena, jer dok shvate da nešto nije u redu – što bi u našoj kulturi moralo biti obavezan uvid – i to uvek samo u nekoj sićušnoj manjini, a i tada ko zna kako, sve je već prošlo.

Ima, dakle, kultura u kojima se taj problem ne javlja; mogu biti problematične iz drugih razloga, ali ne i iz tog; ljudi mogu da dišu, ne rade po firmama, ručak je besplatan, niko ne plaća kiriju, rvu se s nekim drugim problemima, nimalo naivnim, ali koji su više do samog života, a ne do kulture. Tačnije, njihove kulture im omogućavaju upravo to, da se zaista suoče sa životom, s njegovim čudom i pogibeljima. Kod nas je taj problem akutan. Pored onoga što život nosi sa sobom, u svakoj kulturi – bolest, smrt, nerazumevanje, nespornosti, sukobi, neuzvrćena ljubav, neuspeh u traženju puta, svakakvi ponori ljudske čudi i druge nevolje – mi imamo i „višak patnje“: više i obaveznije nego bilo šta drugo, mi još moramo i da radimo po firmama. I ne stizemo da se suočimo svako sa svojom „sudbinom“, da vidimo koji je to naš put, jer nam je svima zacrtana manje-više ista putanja: rođenje, škola, posao, smrt. Sada je tu i širok asortiman socijalnih narkoleptika i euforika, veći i invanzivniji nego ikad, koji garantuje savršeno poricanje te svima propisane sudbine. Jedina značajnija novost u odnosu na stara vremena. Još koji potez kičicom, i dobijamo opis pakla; sledeći nivo, deseti krug.

Akumulira se baština saznanja, uvida, istraživanja, kritike, raznih artikulacija, koja se danas uglavnom prenosi tako što se samo „isporučuje“, kao roba, preko institucija, eksperata i tržišta, odnosno, preko knjiga i tekstova iz uobičajene izdavačke produkcije, za-

su pisali za mene je uglavnom bilo vrlo frustrirajuće⁸, ali samo zahvaljujući njima ta reč je preživela do naših dana i nastavila da nas kopka. Na mene je to delovalo tako: preobrati me sama reč. Uslovno rečeno: zbog dade, nadrealizma, Svifta, Žarija, antropologije – gde sve puca od depeša iz ljudskih svetova bez odvojene političke vlasti – i tolika toga drugog, što sam počeo da upijam mnogo ranije, nisam bio daleko od jednog takvog preobraćenja. Ali, iako sam naravno znao za samu reč, nisam baratao njome kao pojmom.

⁸ To se kasnije donekle promenilo, mada ne mnogo, ne zato što to nasleđe ne bi trebalo pumnije proučiti, nego prosto zato što sam već bio odmakao drugim putevima, tragom Klastra, Zerzana, Bleka, što su anarhisti drugačijeg kova.

Gustav Landauer (1870–1919), sa Hedvig (Hedwig Lachmann, 1865–1918, pesnikinja i prevoditeljka) i kćerkama Šarlotom, Gudulom i Brigitom, oko 1913.

nog Aristotela ili Spinoze, već psihološko rvanje sa sopstvenim fik-sacijama, konformizmom, blokadama: ne morate biti genije i savršeni erudita da biste, na osnovu neposrednog doživljaja vlastitog stanja, krenuli u novo iskustvo. Ali to je očigledno opet manjinski fenomen. Neće svi proći kroz tu krizu; većina neće ni primetiti neki problem; tu je samo „život“, s onim što već nosi sa sobom. Opet zid. Ali o tome govorimo sve vreme: živimo u masovnom društvu, u kojem ne može biti konsenzusa ni oko čega, a kamoli oko neke opšte, korenite promene. Ali to nije razlog za defetizam – za odricanje od sebe – već samo još jedan znak koliko je apsurdno razmišljati o promeni odozgo i po nekim univerzalnim propozicijama. U tome se može „uspjeti“ samo po cenu teškog nasilja – ako nema konsenzusa, kao što ga nema i ne može biti, kako drugačije? – a da pri tom, zbog samog tipa društva, kao masivne tehničke organizacije, i ne dođe ni do kakvog stvarnog pomaka, čak ni do nekog predaha:

„Proizvođač je svetinja. Dalje ruke od njega. Bolje osveštajte njegovu žrtvu, u ime revolucije, i gotova stvar... Kapitalizam i oni koju mu se suprotstavljaju sede zajedno na lešu proizvođača, dok se svet proizvodnje samo nastavlja.“²⁶

Takvu „promenu“, o kojoj se razmišlja odozgo i koja se uvek vezuje za nešto spoljašnje, apsurdno je očekivati i iz drugih razloga. Neki su tako neumitni, ali su se, možda baš zato, uglavnom previdali ili prećutkivali: ne možete im ništa, što dogmatski politički optimizam jednostavno ne može da svari – iako opet nije reč o razlogu za pesimizam, za odustajanje od bilo čega... osim od onog *odozgo*.

Pre svega, ljudi se ne rađaju kao revolucionari, buntovnici, ustanici, kritičari, već samo kao bića koja žele da žive. Odrastaju, upijaju svet oko sebe, i u početku, i onda još prilično dugo, sve im je

²⁶ Alfredo M. Bonanno, *La gioia armata*, 1977, II.

„pravimo socijaliste“, nego da u tom zadatku prvo pođemo od sebe. U svakom slučaju, bilo mu je jasno da je potreban taj mentalitet, taj duh, koji prožima celo biće, što puka svest, neki nabubani stav, jednostavno ne može da postigne.

Za njega, dakle, obavezni preduslov za istinski pomak nije bilo ništa materijalno ili čisto propagandno već novi duh, nova konfiguracija bića. Bilo mu je jasno da nema socijalizma bez... socijalista!

Stalno je upozoravao da stari mentalitet, sa svojim uvreženim navikama i predstavama, koji je tako očigledno postajao sve više „koknjijski“ (Morisov izraz za malograđanštinu), ne može stvoriti ništa novo i da se takvi ljudi najviše mogu samo „neosvešćeno namamiti u socijalizam“ – kako se izrazio, što očigledno izražava njegovu odbojnost prema pukoj indoktrinaciji – kojem će, s prvim frustracijama, lako okrenuti leđa i postati njegovi najzakletiji neprijatelji.²⁵ To njegovo upozorenje, u tako ranoj fazi socijalističkog pokreta (u ovom slučaju u Engleskoj) danas zvuči zaista neverovatno, budući da je ono što se kasnije dešavalo, u skoro svim sada bivšim „socijalističkim“ zemljama, bilo upravo to: stari mentalitet, namamljen ili sateran u „socijalizam“. To su postali glavni bastioni rabidnog antikomunizma, čije ubedljivo većinsko javno mnjenje agresivno odbacuje pomisao na svaki otklon od današnje kapitalističke paradigme.

Novi duh nije ni „klasna svest“ – taj koncept opet potiče iz razmišljanja o ljudskim bićima u okvirima apstraktnih kategorija i funkcija – već nešto mnogo dublje od toga, i ne može se postići nikakvom indoktrinacijom odozgo, od strane države ili nekog rukovodstva. To je lično dostignuće, na osnovu promišljanja, rvanja s dilemama, sa samim sobom, plod ozbiljne lične *krize*. To je duboki lični preobražaj, a ne samo usvajanje neke „linije“ (možda glavni problem s onim najzamornijim, kompulzivnim „aktivistima“). To nije ni neki filozofski rebus, čije rešavanje zahteva kapacitete jed-

²⁵ William Morris, „The Policy of Abstention from Parliamentary Action“, 30. VII 1887.

Tu leži glavni, uporni nesporazum, delom i zbog starih anarhista, odnosno onih koji nastavljaju da razmišljaju na taj način: i oni su, u ogromnoj većini, možda i svi, sa izuzetkom Landauera⁹, govorili o anarhiji kao „društvenom uređenju“, kao što su i ostale političke struje imale svoju viziju toga. To je uvek podrazumevalo neki etos, neke vrednosti, u kojima su ljudi istrajavali, ali sve je bilo podređeno strateškim projekcijama o nekom novom društvenom poretku, koji bi zamenio onaj postojeći, tako što bi ga doslovno preklopio, u svim njegovim opštim obrisima i u skoro celoj unutrašnjoj strukturi – uz naravno neka odstupanja, ali opet s previše preklapanja. Prvi znak za uzbunu...

Razumljiva ljudska težnja, u očajnoj situaciji. Jedan društveni poredak zameniti drugim, boljim, pravednijim. Ali kontradikcije, ili tačnije, klopke takvog pristupa nije prepoznao skoro niko. To se nije mnogo promenilo ni kada su Elil, Kamat, Debor, Zerzan i još neki počeli da napadaju te slepe mrlje. Za neke od tih mislilaca se još i znalo ili se zna, za neke jedva, ali to očigledno nije vodilo ka „promeni paradigme“ u široj društvenoj misli, kamoli u kulturnoj orijentaciji. Danas je to još izraženije. Kada se oslušne ono što „mислеći ljudi“ iznose u javni prostor, ili makar oni koji se ne libe da to rade u tako blaženo samodopadljivom estradnom maniru, ali što uvek predstavlja prilično veran odraz dominantnih kulturnih

⁹ Mada se i kod njega to stalno mešalo s raznim projekcijama i ostalo nedorečeno, ovo drugo neumitno, budući da su ga lojalni „realisti“ ubili kundacima i čizmama, 1919, u 49. godini, pre nego što je stigao da to dalje razvije. Ali ono glavno je u makar jednoj prilici (bilo ih je više) izrazio briljantno: „Sto se može preturiti, a prozor razbiti. Ipak, oni koji misle da je i država samo stvar, slična fetišu, koja se može uništiti tako što će se razbiti, nisu ništa drugo nego sofisti i naivni sledbenici Reči. *Država je stanje, odnos između ljudi, način na koji se ljudi ophode jedni prema drugima; ona se može uništiti samo tako što ćemo stupiti u drugačije odnose, tako što ćemo početi da se ponašamo drugačije jedni prema drugima.*“ ODNOS, dakle, drugačije ponašanje i međusobno ophođenje, ovde i sada, što onda vodi dalje, a ne odmah neki fiksni, univerzalni i harmonični „društveni poredak“. Niko drugi, ne samo među anarhistima, to nije izrazio tako jasno, tako rano („Slabi državni- ci, još slabiji narod“, 1910) – i tako usamljeno. Videti, <https://anarhija-blok45.net/tekstovi/Gustav-Landauer-Der-Geist-ist-Alles-izbor-tesktova.pdf>.

očekivanja – svi ti majstori mislioci, pisci, umetnici, dežurni kolumnisti – stiče se utisak da tih ranijih doprinosa nije ni bilo, da njihovi autori nisu nikada ni postojali.

„Ovo je prvi put u savremenoj Evropi da se nijedna strana ili deo neke strane *više i ne pretvara kako pokušava da promeni nešto značajno*. Robu više ne može da kritikuje niko: ni kao opšti sistem, niti makar kao ono konkretno đubre koje šefovi kompanija odluče da u nekom trenutku izbace na tržište.“¹⁰

Roba, odnosno vlast, kao obavezni društveni odnos, opšte društveno posredovanje, glavne uporišne tačke vladajućeg shvatanja života, sama kulturna orijentacija... Sve to više ne postoji kao tema. Debor je to pisao još 1988, i to je najmanje što bi se moglo reći o stanju koje imamo danas.

Ali prođimo sada, „dok se nebom veče pruža, kao bolesnik opijen na stolu“, kroz neke od tih čvorova...

Prvo ono od malopre, o tim ranijim pokušajima da se dođe do vizije i ostvarenja nekog boljeg društvenog uređenja: svi ti pokušaji razvijali su se *kada je već bilo kasno*, budući da su sva ta društva, tada usred najcrnje faze Industrijske revolucije, odavno bila prešla prag do kojeg su još mogla biti prave ljudske zajednice. Nešto se moralo preduzeti, sami ljudi često nisu ni čekali na teoretičare, stanje je bilo užasno, ali dometi su nužno bili ograničeni, a često i samoograničeni (čartisti, sindikalisti, fabijanci, socijaldemokrate), upravo na osnovu intuicije da se mnogo daleko i ne može ići: svakodnevni život je već poprimio onaj oblik u kojem je ljude stalno mamio na kobno razdvajanje, na „dobre“ i „loše“ strane postojećeg kulturnog režima – samog načina života – oblikovanog odnosom vlasti (uprava, organizacija), tržištem (robe, usluge) i naučno-

¹⁰ <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/guy-debord-komentari-odrustvu-spektakla-1>

nje „neposlušnih“ bilo je tipična politika rukovodstava skoro svih marksističkih partija iz vremena Druge internacionale, koja je posle 1917. postala još isključivija.

Ali još pre Mamforda i biciklista iz „Klariona“, na to je upozoravao i Vilijam Moris (ko drugi?), samo zato da bi unutar glavne marksističke struje, a naročito u „Marksovoj proširenoj porodici“ bio ismejan (krug oko Englesa, kao vrhovnog autoriteta posle Marksove smrti).²² Iz predavanja u predavanje, iz članka u članak, neumorno je ponavljao:

„Kažem da je u ovom trenutku naš glavni posao *stvaranje socijalista* i da *nekog drugog korisnog posla nemamo*.“

„I zato kažem, stvarajte socijaliste. Mi socijalisti ne možemo da uradimo ništa drugo *što bi bilo korisnije*, a propovedanje i podučavanje u tu svrhu nikako nisu zastareli; naprotiv, za one koji poput mene *ne veruju u državni socijalizam*, to je jedini racionalni put koji vodi ka Novom poretku stvari.“²³

Neko bi to još mogao da shvati prosto kao poziv na uobičajenu političku agitaciju; ali pošto znamo kako je Moris opisivao sopstveno „preobraćenje“ u socijalizam²⁴, pored onoga što je pisao u drugim svojim delima, naročito u *Vestima iz Nigdine*, znamo i da on tu misli na malo dublji preobražaj. I ne samo na to da od nekog drugog

²² O tome je najbolje konsultovati E. P. Thompsona: *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 1955, (videti izdanja posle 1976, što je praktično nova knjiga, a ne samo korekcija izdanja iz 1955), naročito „Postscript: 1976“, str. 786; taj odlomak se nalazi i na kraju bibliografskog osvrta u Anselm Jappe, „Vilijam Moris i kritika rada“, 2013, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/anselm-jappe-vilijam-moris-i-kritika-rada>.

²³ „Where Are We Now?“, *Commonweal*, Vol 6, No. 253, 15. XI 1890, 361–362.

²⁴ „How I Became a Socialist“, *Justice: The Organ of the Social Democracy*, 16. VI 1894, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/william-morris-kako-sam-postao-socijalista>

I sve to u moru na zemlji kletih, koje mori glad, ali koji su ostajali inertni, poslušni, nezainteresovani. Ali ti ljudi se nisu zbog toga odricali svog iskustva, nego su ga negovali i razvijali. To im je bilo dobro, samo po sebi, to je bila prava, konkretna podrška, ne samo materijalna nego i psihološka, koju su sami inicirali i osmišljavali. Čak su i sindikati često bili samonikli fenomen – istina, neki više u smislu „grupa za (vrlo) direktan pritisak (na gazde)“, ponekad i *a la mano negra*, dakle s nekim nekonvencionalnim metodama. U Beogradu smo, opet pre 1914, imali nezavisne ili poludivlje sindikate molersko-farbarskih radnika, brica, kelnera (kelner Sava Devurić, koji za vreme štrajka kelnerskih radnika, u Beogradu, 1911, poliva vitriolom stolove i posuđe u „Ruskom caru“), s njihovim „sedištima“, obično kafanama-debatnim klubovima, oko kojih se razvijala prilično živopisna lokalna scena. Jedan takav izdanak, beogradski časopis *Anarhija*, iz 1911, često ističemo.²⁰

Sve to je podsticalo duh nezavisnosti i zajedništva. Upravo ta svojeglavost nije bila po volji „ozbiljnih socijalista“, konkretno Dimitrija Tucovića – toliko rigidnog lenjiniste da je to bio i pre samog Lenjina, što ovdašnjim liberalima s malo levlijim spinom ne smeta da ga uzdižu u nebesa – i rukovodstva Srpske socijaldemokratske partije (SSDP, kasnije lenjinističko-staljinističke Komunističke partije), koji su takve inicijative nastojali da uguše ili „upristoje“ čim su počele da iskazuju svoj potencijal.²¹ Naravno, ovde kod nas, pravi prekid počinje 1914, s nezabeleženim pomorom svakog ljudskog potencijala, iz svih društvenih slojeva. Ali eliminisanje ili ustrojavanja-

²⁰ <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/anarhija-beograd-nekolikoreci-radi-objasnjenja>

²¹ Tucović, na kongresu SSDP, 1904: „Da se *suzbije* stvaranje malih, slabih, za borbu i uzajamno pomaganje članova nesposobnih, zasebnih, mesnih sindikalnih organizacija koje bi rasparčavanjem snaga oslabile sindikalni pokret u Srbiji, kao što je to bilo u prošlosti u drugim zemljama. Radi toga, da se radi na stvaranju *centralističkih* sindikalnih organizacija sa saveznim grupama po celoj zemlji. Da se ove grupe postave na čisto sindikalnu osnovu i na taj način *odvoje* od drugih radničkih organizacija.“ Videti, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/relja-knezevic-milorad-popovic-i-grupa-novo-vreme-1904-1905>.

tehnološkim dostignućima. Trebalo je sačuvati ono „dobro“ i odbaciti „loše“. Opšti obris društva, sa skoro celom unutrašnjom strukturom, kakva već jeste, sve to je ostajalo netaknuto; samo je trebalo da bude nekako „bolje“, pravednije, tako da i sve pristigle „blagodeti“ tog opšteg sklopa budu dostupne svima, a ne samo nekolicini. Sve tako jednostavno, logično, opravdano. Ali tamo gde i sama proizvodnja tog „dobrog“ uvek, zbog samog tipa društva, bez obzira na oblik uprave, podrazumeva toliko toga lošeg, nastaje začarani krug, iz kojeg nema izlaza. Takvo društvo se ni uz pomoć magije ne može preobraziti u neku anarhističku, socijalističku, komunističku zajednicu, dakle, u nešto što se svakodnevno odvija i dalje razvija na bratskoj, solidarnoj i dobrovoljnoj osnovi.

Naime, ne živimo prosto u „društvu“, bilo kakvom ili u „društvu“ uopšte, već u *određenom* tipu društva, u masovnom društvu, u *masivnoj tehničkoj organizaciji*. U tom kontekstu, skoro ništa što je svakodnevno potrebno za život ne možemo da obezbedimo na neki samoorganizovan način, na dobrovoljnoj osnovi. Ne možemo autonomno da odredimo ni šta je uopšte potrebno za život i za kakav život. Zahtevi su preveliki – u radu, energiji, sirovinama, svemu – sve je suviše složeno. Prema tome, vlast mora da postoji. Vlast, naime, nije samo ona koja vlada već i ona koja organizuje svakodnevni život u ovakvom tipu društva: jedini oblik života za koji znamo, na koji smo navikli, na koji smo prosto prinuđeni, šta god mislili o tome. Ali kako je *predmet* te organizacije obavezni rad pojedinaca, na celom nizu neautonomno definisanih radnih zadataka, na koje ovi dobrovoljno ne bi nikada pristali ili sigurno ne *redovno* i u neophodnom obimu, potrebna je prinuda. Tu smo „evoluirali“ od direktne prisile do ekonomske ucene. Utešne teorije o nekakvoj „upravi nad stvarima, umesto upravi nad ljudima“ ostaju pusti sanak ili demagogija tamo gde stvari do te mere vladaju ljudima – i opet, pri tako velikim zahtevima u radu i energiji. Svodi se na isto.

Nema drugog načina: na širem planu, posmatrano odozgo, u ravni opštih društvenih uslova, odnosno „društvenog uređenja“, ništa ne možemo da promenimo, osim kao vlast.

(Ovde očigledno polazim od pretpostavke o dobrim namerama, od situacije kada između sebe, mi koji nismo političari, raspravljamo o nekim poželjnim promenama, obično u granicama svojih korisničkih očekivanja – dakle, kada divanimo kao dobri malograđani – što se otprilike svodi na poznatu nemoguću jednačinu: sve bi moglo biti pravednije, čistije, zdravije, zaista racionalno organizovano, za opšte dobro, itd., a da način života na koji smo navikli ne samo ne dođe u pitanje nego bude još komforniji. U stvarnosti, među političarima, po pravilu imamo neke druge namere, odnosno interese, mada ni one dobre ovako ne vode nikud.)

A da bismo postali vlast ili deo vlasti, *moramo akumulirati ogromna sredstva i moć* – ili svoja očekivanja vezati za one koji imaju tu moć. Ako nekim čudom i uspemo u tome, ako dakle zakoračimo u „politiku“, što iziskuje i totalnu posvećenost jednoj vrlo specifičnoj praksi, što opet podrazumeva i krajnje redukovanu mentalnu aktivnost, usmerenu na samo jedan konkretan cilj, sam po sebi sadržajno siromašan (vlast, moć: to je zaista prilično uska sfera interesovanja), usput se odričemo sebe i postajemo nešto drugo, ne više sasvim ljudsko. Bez obzira da li smo na vlasti, u opoziciji koja pretenduje na vlast ili se samo svađamo između sebe oko tih kandidata, upadamo u vrtlog otuđene i postvarujuće misli: ljudska bića se posmatraju u okvirima apstraktnih kategorija, kao tipovi, funkcije i vrednosti; njima se doslovno manipuliše kao figurama na planerskoj tabli ili stavkama u ekspertskim proračunima; druga bića i entiteti prolaze još gore. Pri takvom stepenu obaveznog oportunitizma i sračunatosti jednostavno je nemoguće ostati ljudsko biće ili, u najmanju ruku, izbeći teška oštećenja u tom pogledu. Ovde opet, izlaganja radi, podrazumevam u osnovi dobre namere ili makar odsustvo loših, neke Gulivere zalutale u politiku, koje tamo čekaju neslućene zamke. Ne moram da nabrajam šta se sve može očekivati od kombinacije moći s golim interesima i pohlepom, tako često i sa zverskom glupošću, na ma kojem nivou vlasti ili rukovođenja, čak i na najnižim pozicijama ili onim koje se samo češu o neku moć. Sada je možda važnije

Ilustracija Voltera Krejna (Walter Crane, 1845–1915), čuvenog ilustratora i slikara iz pokreta Arts & Crafts, Morisovog prijatelja i socijaliste, za „Klarionov“ logo, 1912.

„Ne zanemarujemo naš socijalizam. Čest kontrast koji biciklista vidi između lepote prirode i prljave bede gradova budi u njemu samo još veću želju da što pre ukine postojeći sistem. Zdravo telesno vežbanje nije znak sebičnosti. Posvećivanje pažnje društvenoj strani našeg delovanja ne znači zanemarivanje one ozbiljnije. Širenje drugarstva je najvažniji zadatak Klarionovih biciklističkih klubova. 'Jedinstvena socijalistička partija' bi onda bila moguća i bilo bi manje onih trzavica između socijalista, zbog kojih se pitam da li oni uopšte razumeju prvi deo svog naziva [*social*].“

„Na kraju [govora] Tom je citirao reči Vilijama Morisa iz *Sna Džona Bola*, koje će članstvo Klariona tako često koristiti: 'Zajedništvo je raj, a kad zajedništva nema, to je pakao; zajedništvo je život, a kad zajedništva nema, to je smrt'.“¹⁹

Tom Grum, biciklista iz „baze“, podseća socijalističke vođe, ideologe i aktiviste na osnovno značenje reči „socijalizam“. Skoro kao što smo počeli i ovde. „Širenje drugarstva“: dakle, *duh, odnos*, a ne samo „proizvodni odnos“, sastančenja u smradu gradova, puka indoktrinacija, fiksacija samo za ono materijalno, koliko god ono kritično nedostajalo.

¹⁹ Denis Pye, *Fellowship is life: the National Clarion Cycling Club, 1895–1995*, Clarion Publishing, Bolton, 1995, 16–17. Videti i druge tekstove o „Klarionu“, koji, pored toga što nam prenose razmišljanja i pokušaje nekih izuzetnih pojedinaца, koje je zvanična istorija jedva registrovala, dobro osvetljavaju i neke kritične dileme ili razdvajanja, kao što je ono na „kulturno“ i „političko“ delovanje. Na primer: <https://clarioncc.org/about-the-national-clarion/history/>; https://www.socialist-history.com/national_clarion_cycling_club.

naglasiti degradirajući karakter nužno tehničkog rezonovanja u sferi „politike“, odnosno administracije, iako se s time srećemo i drugde, u svakoj od onih disciplina koje same sebe opisuju kao „prevashodno tehničke“, skoro kao da nam se unapred, i uvek tako nadmeno, izvinjavaju zbog njihovih neumitnih posledica, koje diktira sama „priroda“ neke operacije ili projekta, dakle Tehnika: u ekonomiji, arhitekturi, urbanizmu, naučno-tehnološkom kompleksu, itd. Ali evo neke promene, možda čak i „dobre“: još jedno parče asfalta ili zelene površine, novi dom zdravlja, bolja socijalna politika, filter na fabrici nekog Ciklona B, neki korumpirani ološ u apsu. To su sve neka poboljšanja. Ali poboljšanja čega? Jednog neljudskog, pogubnog sklopa, koji ostaje takav. Kakav „izlaz“, kakvo „rešenje“ tu uopšte vredi očekivati? Tražimo „rešenje“ za nešto što ne bi ni trebalo da postoji. Šta se dešava s nama, kakvi postajemo, s takvim očekivanjima?

Vlast, kao prinuda, organizacija (ona koja nas hrani iz ruke), opsesija: to je uvek loš odnos, toliko loš da vodi samo u degradaciju, svih i svakog, bez obzira na položaj, privilegije ili oblik učešća u tom odnosu. Čim pokušamo da za tu instituciju nađemo neko opravdanje, pošto vidimo da nam iz društva kao masivne tehničke organizacije nema izlaza, čim, s najboljim namerama, na nivou zamisli, u nekoj debati, sanjariji ili programskom tekstu, pokušamo da vlast zaista svedemo na pitanje organizacije, na neku benevolentnu „upravu“, bez drugih interesa, upadamo u čistu fantaziju – budući, dakle, da je za svaku takvu promenu, moguću opet samo s pozicija vlasti, potrebno akumulirati ogromna sredstva i moć – i tonemo još dublje. Reprodukujemo isti odnos, nastavljamo da razmišljamo na loš način, izbegavamo problem. „Pogrešan život se ne može živeti ispravno“, kaže Adorno, u jednom od svojih najgromovitijih upozorenja.¹¹

Ali takva predstava o životu, ta „loša celina“, već je uveliko vladala u vreme kada nastaju svi ti veliki emancipatorski pokreti iz

¹¹ Adorno, *Minima moralia*, aforizam br. 18.

19. veka. Samim tim, formirao se i poseban mentalitet, sada i među onima u kojima su stare teorije videle „činiocce revolucionarne promene“, koji su svoju pučku skromnost, koja je još znala da bude vijonovski razbarušena i nehajna, nezainterosovana za preterano privatno gomilanje, svesna da to, između ostalog, znači i previše rada (da se negde nešto malo drpi, to je bilo u redu, kad već spomenuh Vijona), zamenili za malograđanska očekivanja i prohteve. Doduše, i to treba razumeti: u ono vreme, to još nije bila ona najgora malograđanština. (Niti su, naravno, svi malograđani – mi, dakle – loši ljudi; većina je u stvari dobra, srdačna, dobronamerna. Kako bismo uopšte pregurali dan da je drugačije? Ali to *stanje*, koje takvim čine *odnosi* u koje su svi ti dobri ljudi upleteni, s manje ili više otpora, svesnog ili nesvesnog, ili bez ikakvog otpora, uvek je loše. To stanje onda povlači za sobom i druge attribute, koje takođe treba imati u vidu.¹²) Ljudi su prosto vapili za predahom, za nekim osetnim olakšanjem. Trebalo je i spasavati one mlađe, od iste sudbine, nekako ih prošvercovati u iole višu klasu, na iole bolje poslove i nameštenja. Nešto se s te strane stalno provlačilo naviše – kao i danas, uostalom – ali svaka nova generacija, u svom većinskom delu, koji je ostajao u istom statusu, sve više i sve lakše je usvajala dominantne malograđanske vrednosti, jer je to očigledno značilo „bolji život“; „bolji“, u materijalnom smislu, što je bilo najvažnije ili gotovo jedino važno. Trebalo je nekako doći do samo malo više para. To je bila slamka spasa, naizgled dostupna, uz samo malo sreće, ali koja je opet izmicala mnogima. I to je ono na šta se ljudski život iscrpljivao, do poslednjeg atoma snage. Opet, manje-više kao i danas. Ali išlo se i na organizovano poboljšanje položaja ljudi, dugo uz velike otpore i teško nasilje od strane političkih i ekonomskih oligarhija – kojima je, makar na dobrom delu Zapada, i pre svega kod kuće, bilo potrebno neko vreme da veće nadnice i bolje uslove shvate kao dobru investiciju, u uvek spornim granicama koje su sa-

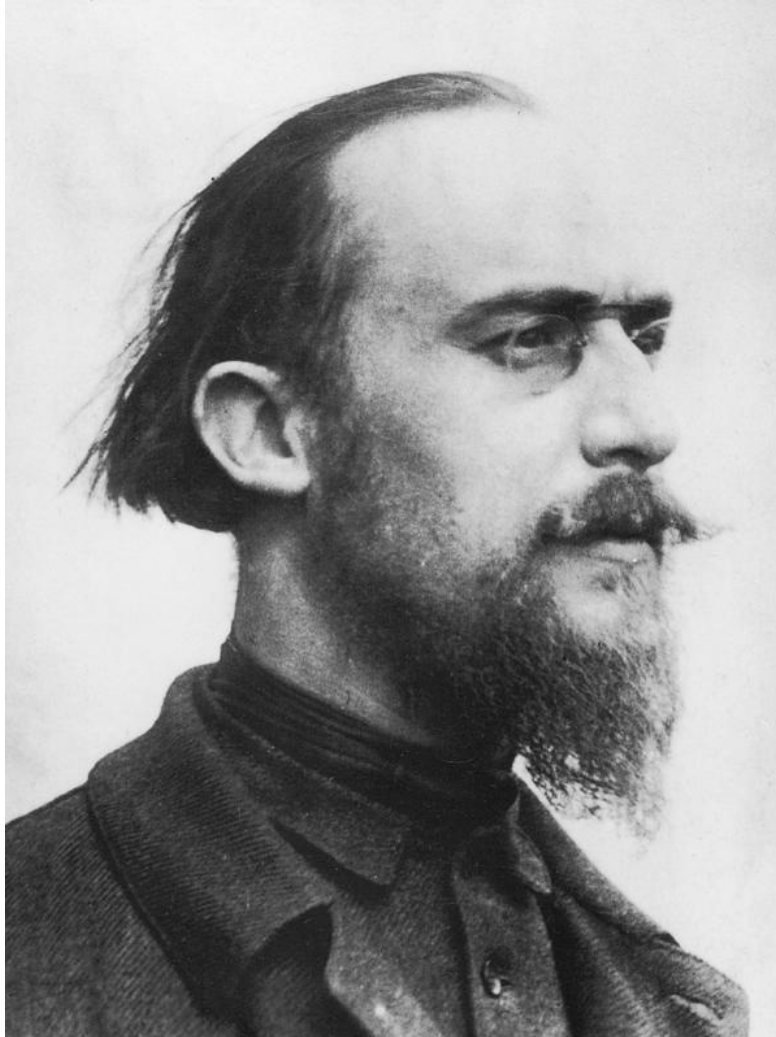
¹² Podrazumeva se da je sve što mogu da kažem na račun malograđanštine čin egzorcizma; pokušavam da to izbacim iz sebe.

Sve to nije moglo da svojim prostim širenjem zahvati ili zameni celo postojeće društvo, ali kroz svaku od tih formi ljudi su se učili onom najvažnijem: da se drže zajedno – i da uživaju u tome.

Od svega što bi se tu još moglo navesti¹⁸, meni su pažnju privukli neki socijalistički biciklistički klubovi (iako nisam nikakav biciklista; posle narandžastog „ponija“, to me više nije zanimalo, postalo je suviše komplikovano); tačnije, cela mreža takvih klubova, kao što je englesko-škotski *Clarion (Socialists' Cycling Club*, od 1894, nazvan po istoimenom socijalističkom nedeljniku): u svakom od svojih izleta, gde je *prvi* revolucionarni zadatak bila uživancija u samom pedaliranju, u dobrom društvu, s vetrom u kosi i plavim nebom iznad, ti klubovi bili su i neumorni distributeri socijalističkih letaka, listova i literature. Ambulantna (pokretna) distribucija, uvek na nekom novom terenu. Danas nezamislivo, sa svim tim usamljenim jahačima i njihovim sporadičnim „kritičnim masama“! Da li bi to moralo i da ostane tako?

Ipak, važnije je bilo ono prvo. Evo kako je to izrazio Tom Grum (Groom), jedan od osnivača kluba, na Godišnjoj skupštini 1895, u Ešburnu:

¹⁸ Da bi se stekla bolja slika o toj bogatoj društvenoj sceni, koju nisu stvarali samo socijalistički ateisti, nego i neke protestantske i druge hrišćanske *antikapitalističke* struje, vredi pogledati: Luis Mamford, *Kapitalizam, apsolutizam protestantizam* (1944), kao naše posebno izdanje ili u okviru temata Luis Mamford, Gradac, 2020, str. 82–116; izvorno, poglavlje V knjige *The Condition of Man* (1944), <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/lewis-mumford-kapitalizam-apsolutizam-protestantizam>. Zatim, obavezno, bez oklevanja, zbog obima knjige i naslova koji ne obećava naročito uzbudljivo štivo, ali koje se čita bez daha, E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Gollancz, London, 1963 (i sva kasnija izdanja), naročito poglavlje 14, „An Army of Redresers“; Geoff Eley, *Forging Democracy: The History of the Left in Europe, 1850–2000*, prevedeno kao Džef Eli, *Kovanje demokratije: istorija evropske levice, 1850–2000*, Fabrika knjiga, Beograd, 2007, s engleskog preveli Vesna Hadžić, Aleksa Golijatin i Slavica Miletić (odavno nedostupno, ali imati u vidu, makar zbog dostupnog originalnog izdanja); Helmut Gruber, *Red Vienna: Experiment in Working-class Culture, 1919–1934*, Oxford University Press, 1991 (velika preporuka).

Erik Satie (1866–1925), oko 1898.

me određivale – i tu je postepeno došlo do osetnih pomaka. Ali to je opet klopka, upozoravali su neki budniji duhovi, kao Moris, koji su dobro slutili da to vodi u normalizaciju degradacije, u još čvršću fiksaciju postojećih društvenih odnosa. U ono vreme, užas i patnja bili su možda preveliki da bi se takvi glasovi više uvažili. A opet, valjda je baš zato to stanje trebalo bolje sagledati; to je bila svrha takvih upozorenja. Degradacija danas ima drugi oblik, ali je u tim novim, „poboljšanim“ uslovima dosegla neslućene dubine. Zato se na tim ranim upozorenjima vredi još malo zadržati.

Samo jedan primer, iz ranih dana socijalističkog pokreta u Engleskoj: Pol Lafarg, taj uvek suviše svojeglavi Marksov zet, u jednom članku objavljenom u engleskom socijalističkom listu *Commonweal* (urednik Moris, godina je 1887), primetio je sledeće:

„Baks (Ernest Belfort Bax) i engleski socijalisti misle da će Država zauzeti mesto kapitalističkih posednika i nastaviti eksploataciju velikih instrumenata rada kao i ranije, ali da će istovremeno uneti neka poboljšanja u živote radnika, kao što su kraće radno vreme, veće plate, itd. Njihov ideal su kapitalističke javne službe (pošta, telegraf, policija, itd.), dovedene do savršenstva.“

U kratkom komentaru, Moris deli odbojnost prema takvom shvatanju socijalizma, što je često izražavao i u svojim tekstovima, uvek na vrlo žestok način, ali skreće pažnju Lafargu da u Engleskoj ima i „drugih socijalista, među njima i urednik *Commonweal*-a, koji zbog jednog takvog 'ideala' ne bi prešao ni ulicu.“¹³

Ali sve se već uveliko kretalo upravo na tu stranu i nije se moglo zaustaviti.

„Gradualizam“, fazno kretanje ka socijalizmu, odnosno komunizmu, što je za neke struje podrazumevalo i učešće u parlamentarnoj borbi, a za neke i dalje samo pripremanje terena za Veliku

¹³ *Commonweal*, 16. VII 1887, Vol. 3, str. 227, Morisov komentar na Paul Lafargue, „The Morrow of the Revolution“, u dva nastavka, *Commonweal*, 9. VII i 16. VII 1887.

revoluciju, ali što je u svakom slučaju ukazivalo na neobično veliku toleranciju za kapitalizam kao „istorijski proces“, odneo je prevagu u radikalnom taboru, uglavnom već organizovanom u političke partije, koje su se zalagale ne samo za poboljšanje položaja ljudi već i za promenu društvenih odnosa. Zbog svega što se već dogodilo sa samim tipom društva i ljudskim očekivanjima, što se moralo nekako slutiti, ali što je ostalo neizrečeno (imali smo Morisa, ali ne i nekog Elila), one struje koje su predlagale nagli rez mogle su ponekad da računaju na simpatije, ali ne i na masovniju podršku ljudi. S marksizmom, u tom gradualističkom, ali i dalje revolucionarnom taboru, prevladala je i možda najpogubnija strateška formula: prvo treba pustiti kapitalizam da se razvije, dakle, da *ojača*, jer je samo on, svojim brutalnim i efikasnim metodama, mogao da razvije „materijalnu osnovu komunizma“; kad to dovoljno „sazri“, preuzimamo vlast; ili, kao što se to kasnije tumačilo u nemačkoj Socijaldemokratskoj partiji, kapitalizam tada sam otpada, kao zrela kruška. Znam da ovo zvuči kao pojednostavljivanje, ali to je ono u šta se zaista verovalo. (Treba samo pogledati *Manifest*, koji je u prvom delu kritička, ali opet neobuzdana slavopojka „revolucionarnoj“ ulozi kapitalizma, u odnosu na mrski, „zaostali“ feudalizam, a u drugom lekcija iz socijalističkog knjigovodstva; to je i dalje briljantna pamfletska proza, ali valjda treba gledati i šta tu zaista piše i šta to znači.) Taj stav o kapitalizmu kao obaveznoj fazi u razvoju svakog društva, Marks je kasnije ublažio samo delimično, u prepisci sa Verom Zasulič, u kojoj je rekao kako je njegovo viđenje kapitalizma „jasno“ ograničeno na zemlje zapadne Evrope, da tradicionalne ruske seoske komune nisu nužno nešto „zaostalo“, itd. (pismo od 8. marta 1881). Ali ta prepiska je objavljena tek 1924, tako da to nije imalo uticaja na formiranje velikih marksističkih pokreta. Amadeo Bordiga, prvi vođa Komunističke partije Italije, potisnut 1926. po nalogu staljinističke Kominterne, odbacivao je tu formulu i (prema Kamatu) smatrao da su uslovi za prevazilaženje kapitalizma bili zreli istog časa kada se kapitalizam i pojavio. Tu referencu sam negde zaturio, ali to je tako očigledno: nije ga trebalo

Bio je to prilično sveden komunalistički etos, često opterećen dogmatizmom odozgo, ali opet svojeglav i dublje ukorenjen. Osnovana su, po pravilu na inicijativu odozdo, čak i tamo gde bi posle formiranja prvih socijalističkih partija neke od njih imale lokalnu vlast, budući da je to još značilo neposredniji odnos, gde se nije čekalo da prvo rukovodstvu nešto padne na pamet, razna komunalna udruženja i ustanove: obdaništa, kuhinje, vešeraji, radionice, zajedničke kase sa uzajamnu pomoć, biblioteke, lokalni listovi, domovi kulture (sa predavanjima, kursevima ili debatama i plesom posle), ambulante (bilo je i toga, sa stalnim lekarima, posvećenim tome), sportski klubovi i pevačka društva, itd. U bar jednom mestu, pariskom predgrađu Arkej, u kojem su vlast držali socijalisti (pre 1914), deca su imala i besplatne časove muzike, sa obilascima lokalnih srednjovekovnih znamenitosti. Predavač i vodič, koji za to nije dobijao nikakav honorar: Erik Sati! Ubeđeni komunista, u mladosti ozbiljan verski mistik, samoproглаšeni prvosveštenik Crkve Isusa Hrista Dirigenta...¹⁷

¹⁷ Ima nekoliko dobrih Satijevih biografija (ili, svaka je dovoljno dobra, osim one Anne Rey), ali uvek prvo preporučujem poglavlje o Satiju iz knjige Roger Shattuck, *The Banquet Years: The Origins of the Avant-Garde in France, 1885 to World War I: Alfred Jarry, Henri Rousseau, Erik Satie, Guillaume Apollinaire*, 1955 (videti izdanja posle 1968, najbolje Vintage), 113–185. Videti i <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/erik-satie-depesa>

za socijalizam zaista su postigli veći stepen bratstva i nesebične ljubavi od onih koji su u dvadesetom veku uspostavili socijalističke države.¹⁶

Mamford ovde govori o marksistima, ali to važi i za ostale radikalne struje: za sve koji za cilj imaju vlast, uz zanemarivanje *svih drugih* formi, odnosa i aktivnosti, iako im mnoge klice toga nisu oduvek bile strane ili su nicalle same, takoreći u njihovom dvorištu, samo zato da ne bi bile prepoznate kao onaj glavni potencijal. Ipak, kada se pogleda društvena mapa Evrope (sa situacijom koju smo imali i u jugoslovenskim zemljama, do 1914), onda i Severne Amerike (gde nas dočekuje fenomen Industrial Workers of The World, IWW, legendarni „Vobliji“, ali ne samo oni), ostajemo zapanjeni brojem i raznovrsnošću tih samoniklih pokušaja, tih *formi*. To možda nisu uvek bile naročito lude i maštovite forme – slobodno možete pokušati da proširite taj repertoar i tako date svoj doprinos – ali su svakako bile žive i debelo opravdane. Ljudi su se sretali, razgovarali o svojim problemima, direktno, *bez posrednika*, pružali jedni drugima podršku, sami osnivali razna udruženja, uvek s nekim smislenim sadržajem, sve dok, širom današnje zapadne Evrope, cele lokalne zajednice nisu postale „socijalističke“, „anarhističke“ (najviše u Toskani i kasnije u Kataloniji) ili „komunističke“. Kasnije, posle Oktobarske revolucije, takve zajednice, obično manja mesta, bile su poznate kao „Male Moskve“, od Velsa, severne Engleske i Škotske, preko Francuske i Italije, do jedne bivše carske metropole, „Crvenog Beča“, u periodu 1918–1934. Naravno, cela istina podrazumeva i priču o njihovoj nagloj propasti ili postepenom utapanju u postojeće društvo, iz razloga na koje ovde upozoravamo.

¹⁶ Lewis Mumford, „Marx: Dialectic of Revolution“ (1944), *Interpretations and Forecasts 1922–1972: Studies in literature, history, biography, technics, and contemporary society*, XIX, 1973, str. 199–208; prva verzija, *The Condition of Man* (1944), poglavlje VI eseja „The Progress of Prometheus“. Luis Mamford, izbor tekstova, Gradac, br. 216–217, Čačak, 2020, preveo i priredio Aleksa Golijanin, „Marks: dijalektika revolucije“, str. 128–129.

pustiti da jača. Korov se čupa čim nikne, a ne kad zahvati celo polje. (Da se tako izrazim: znamo da se nije mogao iščupati tek tako.)

Ono što važi za naše doba, u ovom 21. veku, u potpunosti seže unazad bar do poslednjih decenija 15. veka: do konsolidacije Države, s njenom administrativnom, proizvodnom i vojnom mašinerijom. Neke države tada postaju dovoljno snažne za kontinuirana kolonijalna osvajanja, kao i za čvršću kontrolu kod kuće. Ali kako takvo stanje nije moglo nastupiti naglo, to nas odmah vodi mnogo dalje unazad, u sve raspršenijoj, ali opet dovoljno upadljivoj formi, možda i do samih početaka ove civilizacije: do prve konsolidacije sveta gradova, čemu ta konfiguracija i duguje svoje ime (*civitas*). Iako u tim starim danima to sigurno nije moglo biti postavljeno tako oštro, iako se sve još mešalo, tu nailazimo na klicu još jednog alarmantnog razdvajanja: na „selo“, koliko-toliko autonomno (pošto znamo da je i ono odavno dospelo pod nečiju šapu), odnosno samodovoljno, i neautonomni, zavisni grad. Ne dakle na striktnu i detaljnu podelu rada, ne još uvek, nego na opšte razdvajanje značajnog dela populacije od *svake osnovne proizvodne aktivnosti*. Građani ne uzgajaju i ne kolju sami svoje piliće i prasiće (danas je sigurno tako, mada je dugo bilo malo drugačije, s više klanja i po gradskim dvorištima; ili u kadama po soliterima, uz pomoć žileta; samo cap-cap, i evo pileta u loncu; dobra, stara vremena...); ne obezbeđuju sami vodu, energiju, sirovine i polusirovine za svoje urbane zanate i lepe umetnosti. To se može postići samo uz pomoć posebne *organizacije*, slutimo naravno, znamo to, nimalo benevolentne.

Zbog ovakvih generalizacija, u jednom tako brzom prolasku kroz cele epohe, verovatno bih dobio po ušima čak i od Mamforda, koji je i sam bio sklon tom rizičnom žanru. Ali to nije stvar žurbe već samo izlaganja koje ukazuje na neke kritične momente. Ponekad – samo ponekad – to se bolje vidi u brišućem letu. Šta god i kako god da je bilo, ovde imamo jedan takav momenat, koji je *danas* otišao do ekstrema, o kojem ne moramo ništa da spekuliramo jer nam je potpuno vidljiv: nema zavisnijih i bespomoćnijih stvo-

renja od stanovnika gradova. Niko nije do te mere nekompetentan za osnove životne stvari, makar one materijalne, toliko odvojen od same proizvodnje „životnih potreština“, toliko zavisao od *organizacije*, dakle od vlasti – što dalje znači od nečijeg pokoravanja i ucenjivanja, od nečije degradacije, od tog „nevidljivog“ rada drugih. To stvorenje to i zna, makar vrlo mutno, to mu se svakodnevno baca u lice, od pijace do pokvarenog lifta, pored toga što je i samo upregnuto u iznuđeni rad, i to osećanje krajnje bespomoćnosti verovatno leži u korenu njegove specifično gradske arogancije (koju naravno ne moraju da pokazuju svi primerci te vrste, ali što je opet upadljivo prisutno). Vuče se na kolenima, često i na sve četiri, ali njušku drži tako visoko, nema tu šta. To ovde možemo da primetimo makar usput, iako se s tim mentalitetom, i u drugim njegovim aspektima, sudaramo stalno, u sebi i oko sebe, na svakom koraku, kao s glavnom preprekom. Ali ovde je suština u tome da to stanje nije od juče. Neki prag je tu odavno prekoračen.

Kada tačno i kako, ne znamo pouzdano, niti se time sada vredi opterećivati: dovoljno je reći, *dovoljno odavno*.

Do Pariske komune već je bilo kasno. I još ranije, početkom veka, u vreme ludita. I onda, neminovno, još ranije. Najzad, to ne samo da je lako primetiti naknadno, nego su ta žarišta otpora i u svoje vreme bila tako sporadična, raspoređena tako tačkasto u istoriji i na karti Evrope, i uvek, bez izuzetka, ugušena u izolaciji, bez dovoljno podrške od ostalih delova najugroženijih klasa. I ne samo to: vojske koje su ih ugušile, u svojoj glavnoj masi, sigurno nisu bile sastavljene od gospode – od feudalaca, plemića, buržuja, bankara i industrijalaca – već od seljaka i radnika, od klasne braće:

od Kamata, koji je to prvi tako izrazio.¹⁵) I to se onda samo nastavilo. Uvek iznova, samo u sve kraće i sve slabije podgrevanim nadama, od sada zaboravljenog „evrokomunizma“ do španskih Indignadosa, Sirize, Varufakisovog DiEM25 i naravno ovih naših sve jadrnijih „levih frontova“, vidimo isto, jalove pokušaje da se dođe do nekakvog „socijalizma“ – bez socijalista. Bez tog *duha*, samo s očekivanjima i prohtevima većito nezadovoljnih korisnika, dakle – naravno da se ponavljam, jer to zlo stalno i svuda iskrsava – malograđana.

To je bio glavni nedostatak, a ne neka specifično socijalistička administrativna i ekonomska tehnika, koja, avaj, nije ni bila artikulirana, osim kao neka verzija krnjeg kapitalizma. U svom pohodu na vlast socijalizam je pogazio *sopstveno dobro iskustvo odozdo*, dok se razvijao upravo kao novi duh, kao neka nova klima među ljudima:

„Kao i svaka futuristička utopija, marksizam poriče vrednosti koje leže u samom procesu ostvarenja: u samim planovima, borbama i nadama, a ne samo u konačnom cilju. To je najčešća greška idealizma odvojenog od života: on nekom konačnom trenutku pripisuje vrednosti koje zapravo leže u samom procesu čijem je pokretanju doprineo i ideal; to precenjivanje trenutka ostvarenja previđa činjenicu da nije samo to finale već ceo čin ono što je taj ideal nadahnulo. (...) U poslednja tri veka revolucionarni pokret je obilovao primerima moralnog zanosa, heroizma i samopožrtvovanja (...) Sve te karakteristike davale su revoluciji zamah velikog moralnog čina, koji je u sebi nosio vrednosti koje je težio da uspostavi: mnogi od onih koji su u devetnaestom veku *živeli*

¹⁵ „Sve dok se revolucionarna borba ne odvija na *svom terenu* već na terenu kapitala, neće doći do bilo kakvog značajnog pomaka...“ *Protiv pripitomljavanja*, 6. Teren borbe, 1973, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/jacques-camatte-protiv-pripitomljavanja>.

I to se sada fiksiralo. Ne samo spolja, nego i unutra, u svačijoj svesti, u svačijim očekivanjima.

Apologete kapitalizma su oduvek likovale zbog inferiornosti socijalizma, zbog njegovih praznih izloga, redova za osnovne namirnice, smešnih automobila, tog tako beznadežnog nedostatka glamura, ukratko, neefikasnosti. Ali kakve neefikasnosti, u čemu, na kom terenu? Na terenu kapitala. Socijalizam se pokazao neuspešnim u pokušaju da zadovolji kapitalističke propozicije: prihvatio je, uz neke amandmane koje je nalagala doktrina, *opšti kulturni okvir* nasleđen od kapitalizma i ranijih oblika dominacije, iznad svega i onu najkobniju instituciju, „tržište“, dakle ekonomsku ucenu (prinudu na rad), ali nije prihvatio i *sve tehničke propozicije* cirkulacije kapitala, nego samo neke, koliko se smatralo dovoljnim ili nužnim. (Između ostalog, što je najupadljivije, ali ne i jedino važno: izostavio je ili značajno frustrirao „slobodno preduzetništvo“.) Ali kako je cirkulacija kapitala *povezan* tehnički proces, taj polukapitalizam je propao kao što bi propao i svaki polumotor, u odnosu na onaj koji radi punim kapacitetom. I to bi trebalo da nas čudi, da bude nešto neočekivano?

Svaka nagodba s kapitalom je njegov trijumf. Ako preuzmeš sve, to je prosto kapitalizam. Ako preuzmeš nešto, a ne sve, jer misliš da se nešto može postići i bez nekih sastojaka, zaostaješ, ispadaš iz trke. Nisi dovoljno efikasan, narušio si jedan povezan mehanizam, ljudi to osećaju, njihova očekivanja trpe, dole vlada, adio „bando crvena“. To pravilo ne zna za izuzetke.

Prvi problem je što se taj teren, na svim sukobljenim stranama, video kao jedini mogući životni teren, kao neko neutralno „civilizacijsko dostignuće“ (tržište, naučno-tehnološki kompleks, država), a drugi, odmah zatim, to što doslovno niko od onih koji su nastavili da buncaju o socijalizmu nije postavio pitanje šta je socijalizam uopšte tražio na tom terenu. (Frazu o „terenu kapitala“ preuzimam

*Mara,
te ćelije unutrašnjeg bića
gore su od najdublje kamene tamnice
i sve dok one ostaju zaključane
sve tvoje revolucije
ostaće samo zatvorske pobune,
koje će slamati tvoja braća,
potkupljeni zatvorenici.¹⁴*

Formirali su se društveni kompleks i mentalitet – ovo drugo tako što je počelo da prolazi kroz sve klase – koji više nisu trpeli neke korenite promene. Kako je stanje ogromnog broja ljudi i dalje bilo nepodnošljivo, pokušaji su se nastavili, ali su išli iz poraza u poraz, čak i tamo gde je izgledalo da su konačno doneli nešto novo, kao što je počelo da se dešava u 20. veku. Ako i ne bi bili direktno poraženi, ti novi „revolucionarni“ režimi pokazali su se samoporažavajućim. Zašto? Da li je to bilo zbog njihovog totalitarizma, gušenja individue, nedostatka ili karikature demokratije (dobro, ovaj prigovor možemo odmah da odbacimo kao čisto demagošku provokaciju, budući da je sve u vezi s buržoaskim predstavničkim sistemom čisto farbanje), zbog uravnilovke, slabe motivacije ljudi za veći učinak, stalne pretnje opštim ratom ili stranom intervencijom, koja je iziskivala striktnu upravu? O tome se mnogo pisalo i piše, iz najrazličitijih uglova, skoro uvek na osnovu nekih činjenica, možda ukupno gledano i svih, osim jedne: Tehnike. O tome je prvi i zadugo jedini, pisao Elil, ali kao da niko nije mario. Ni drugi doprinosi, sa sličnim naglaskom, vrlo retki, ali opet značajni, nisu imali veći domet. Ili to prosto nije ni moglo da dopre do tog mentaliteta, koji neminovno prevlađuje i među misliocima.

¹⁴ Peter Weiss, Marat-Sade, ili *Die Verfolgung und Ermordung Jean Paul Marats dargestellt durch die Schauspielgruppe des Hospizes zu Charenton unter Anleitung des Herrn de Sade*, 1963. Peter Vajs, *Mara/ Sad, Savremena nemačka drama*, I tom, 1945–1968, preveo Predrag Novakov (ovde AG), Zepter Book World, Beograd, 2019; isti prevod je ranije objavljen kao izdanje Global Book, Novi Sad, 1996; potražiti kao Peter Weiss, *Progon i ubistvo Žan-Pol Maraa*, itd.

Išlo se odozgo, kroz promenu vlasti – kako drugačije? – ali upravo to nije išlo. A nije išlo zato što *u svakom obliku društvenog uređenja ostajemo u klopci kulturnih pretpostavki*: previsokih zahteva masovnog društva, odnosno masivne tehničke organizacije, u radu, energiji, materiji i striktnoj, efikasnoj upravi. To unapred poražava sve naše socijalističke, komunističke i anarhističke težnje. Govorilo se i kako cilj nije vlast, sama po sebi, nego da se ona samo preuzme da bi se onda ukinula, kad se za to steknu uslovi, pre svega oni materijalni. Kod marksista je to bilo izraženo eksplicitno, dok je kod anarhista, paradoksalno, ali neminovno, bilo prećutno prisutno. (Kako bi inače mogli da „ukinu vlast“? Moraju prvo postati vlast. Ako hoće da je samo „uklone“, opet im treba ogromna moć: organizaciona, materijalna, oružana, ljudska. Nešto tu ne ide.) Ali ti uslovi se nikada nisu stekli – i to ne samo zato što je vlast, kad se jednom nađe u rukama, tako slatka. Sam *kulturni tip društva*, da to još preciznije sažmemo, zbog svojih *tehničkih* zahteva, diktirao je takav ishod.

Pogledajmo to na primeru onoga kroz šta smo i sami prošli.

Marksistička levica, koja je u jednom periodu, koji sada deluje kao prilično kratka epizoda, uspevala da dođe na vlast i uvede novo društveno uređenje, na kraju ipak nije uspela, zato što nije zadovoljila osnovni kriterijum svake masivne tehničke organizacije: efikasnost. Zadržala je sve ključne imperitive i „vrednosti“ ovog tipa kulture – materijalističke, dakle, „kapitalističke“, počevši od „novca“ i „robe“ – koji iziskuju efikasan tehnički odgovor, i to u *kontinuitetu*, što znači da taj odgovor mora biti *sve* efikasniji, produktivniji, profitabilniji. Momenat kontinuiranog odvijanja ukupne cirkulacije kapitala (svega što se može upregnuti u proizvodnju „vrednosti“, od ljudi do životinja, materije i energije) treba naglasiti zbog onih koji bi se mogli pozvati na Furijeove „radne armije“ ili „čopore“, na mobilizaciju i podelu rada na osnovu sklonosti ili „strasti“, kako je on govorio (mada to odavno nikome ne pada na pamet), ili na pošašanje ljudi u nekim vanrednim situacijama, kada mnogi ne štede

sebe da bi pomogli ugroženima, gradili nasipe od poplava, itd. Pri redovnom stanju stvari, na taj način, dakle, na dobrovoljnoj i solidarnoj osnovi, ne može se obezbediti *redovan* dotok neophodne energije, u sve većim količinama, odnosno redovan, obavezni rad. Sve ostaje suviše sporadično.

(Radne akcije, u jugoslovenskom socijalizmu, i pored svojih izuzetnih dostignuća i novog duha koje su pokazale na delu, u toj predanosti i nesebičnosti – u nečemu što je bila izgradnja, za opšte dobro, makar i u vrlo „progresističkom“, bagersko-traktorskom ključu, a ne rat ili biznis – ipak spadaju u nešto sporadično. Imale su svoju ulogu i trenutak, koji je do sredine sedamdesetih, možda i ranije, prošao.)

Novi duh je imao svoje heroje, uglavnom anonimne, skromne, predane, nesebične pojedince – pri tom ne mislim na „udarnike“ sa socijalističkih novčanica, i ne više samo na radne akcije – koje istorija ne beleži, ali koji se i danas pamte u nekim porodičnim i lokalnim predanjima, ali nije bio pravilo i s vremenom se samo sve više potiskivao. „Socijalistički“ režimi nisu mogli da zadovolje sve apetite preuzetog malograđanskog mentaliteta. Socijalistička cirkulacija kapitala imala je za ishod suviše oskudnu ponudu i *nedovoljno gotovine*, za pojedince željne drugih roba i usluga, čija im je slika neprestano lebdela pred očima, ali koji za ogromnu većinu nisu bili nadohvat ruke. Taj oblik cirkulacije, zbog svojih potreba i prohteva, u osnovi istih kao i u „kapitalističkom svetu“ – energenti, sirovine, robe, masivni i složeni sistemi, usvajanje i razvoj novih tehnologija, itd. – nužno je ostao vezan za cirkulaciju kapitala u celini, dakle za kapitalizam (doslovno za dolar), ali je na unutrašnjem planu, iz ideoloških razloga, bio suviše restriktivan. Samim tim, nije donosio dovoljno konvertibilne „vrednosti“ – prostije, deviza i gotovine – neophodne za finansiranje javnih službi, institucija i infrastrukture, za proizvodnju bezbrojnih artikala, odnosno za ličnu potrošnju. Kad-tad, tamo gde se pokušalo drugačije, moralo se preći, odnosno vratiti na „ono pravo“.